

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZI ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TÜRK KÜLTÜR VE EDEBİYAT TARİHİNDE HERÂT

HUMİRA HASANZADA

(512020180041)

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Kartal

ESKİŞEHİR-2021

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Humira HASANZADA tarafından hazırlanan Türk Kültür ve Edebiyat Tarihinde Herât başlıklı bu çalışma .../.../... tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

(Danışman)

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

Üye

Akademik Ünvanı ve Adı Soyadı

ONAY

.../ .../ 20...

Prof Dr. Mesut ERŞAN

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Humira HASANZADA

ÖNSÖZ

Eski çağlardan beri “Doğunun İncisi” olarak bilinen Horasan; ilim, kültür ve sanatın geliştiği en önemli kültür merkezi olarak varlığını sürdürmüştür. “Horasan bir istiridyeyse Herât da onun incisidir” şeklinde tavsif edilen Herât, sahip olduğu stratejik konum sebebiyle başta Hindistan olmak üzere bir çok ülkeye ulaşımı sağlayan anahtar görevini üstlenmiştir.

Bulunduğu coğrafyada kurulan en eski şehirlerden birisi olan Herât’ın tarihi, Avesta dönemine kadar uzanmaktadır. Büyük İskender tarafından kurulduğu belirtilen Herât, Araplar tarafından fethedildiğinde bile ticaret merkezi olarak önemini devam ettirmiş, Abbâsîler’in gelişiyile önemi daha da artmış hatta Horasan’ın en önemli ve nüfusu en yoğun kentlerden biri olmuştur.

Stratejik öneme sahip bir konumda bulunan Herât, tarihin çeşitli dönemlerinde Hunlar, Göktürk kökenli çeşitli Türk boyları, bazı Müslüman Arap grupları ve Cengiz tarafından ele geçirildiği için bünyesinde çeşitli milletlere mensup insanları barındırmıştır. Hem İpek yolu üzerinde olması hem de önemli bir ticaret merkezi olması sebebiyle, sık sık istilâ edilmesi şehirde zengin bir kültürün, çok sayıda dilin konuşulmasına ve bir ilim geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Şehrin öne çıkan en önemli özelliği sahip olduğu İslam medeniyetinin sunmuş olduğu ilmi ve kültürel zenginlik olmuştur. Kertler döneminde ana Timurlular Devleti’nde ikinci başkenti olan Herât, Mîrzâ Şâhruh zamanında Timurluların başkenti olmuştur. Özellikle sultanların desteğiyle önemli bir kültür ve sanat merkezi olmuş, Türkisân’da Türk kültür ve sanatının altın çağını yaşadığı bir mekâna dönüşmüştür. Bu çalışmada, özellikle Herât’ın gelişiminde önemli bir role sahip olan Hüseyin-i Baykara dönemi, siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve coğrafi yönden ele alınarak bu dönemde vuku bulan değişim ve gelişmeler incelenmiştir. Ayrıca bu dönemde yapmış olduğu kültür ve sanat çalışmalarıyla, yazdıkları edebî metinlerle dönemin kültür ve sanat faaliyetlerine önemli katkı veren Alî Şîr Nevâyî, Molla Abdurrahman-ı Câmî ve nakış ustası Kemaleddin Bihzâd üzerinde durulmuştur.

Yapmış olduğumuz bu çalışmanın her aşamasında bana yol göstericiliği, sabrı ve yardımları için değerli danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Kartal’la sonsuz şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca Yüksek Lisans eğitimim boyunca bana maddi-manevi desteklerini esirgemeyen YTB Uluslararası Öğrenci kurumuna ve her zaman yanımda olup bana her türlü destek olan başta kıymetli Babam olmak üzere aileme çok teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
PROBLEMİ:	1
KONUSU:	1
AMAÇ :	2
ÖNEMİ:	2
YÖNTEM :	2
1. BÖLÜM: HERÂT'IN TARİHÇESİ.....	4
1.1. Herât Coğrafyası.....	4
1.2. Eski Çağlarda Herât.....	6
1.3. Orta Çağ İslam Dünyası'nda Herât	10
1.3.1. Herât'ta Yerel Hanedanlar	13
1.3.1.1. Sâ mânîler (819-1005).....	14
1.3.1.2. Gazneliler (963-1186)	14
1.3.1.3. Gurlular (1000-1215)	15
1.3.1.4. Moğollar (1206-1638).....	15
1.3.1.5. Kertler (XIII-XIV. yüzyıllarda/ 1245-1389)	16
1.3.1.5. Timurlular (783-913/ 1381-1507).....	17
2. BÖLÜM: TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLİM, KÜLTÜR VE SANAT	19
2.1. Timurlular Döneminde İlim, Kültür ve Sanat	19
2.2. Şahruh Döneminde İlim, Kültür ve Sanat	23
2.3. Şehzade Baysungur ve Uluğ Beg Döneminde İlim, Kültür ve Sanat	25
2.4. Sultan Ebû Said ve Sultan Hüseyin-i Baykara Döneminde İlim, Kültür ve Sanat ..	30
3. BÖLÜM: Timurlu Dönemin Üç Parlak Yıldızı	36
3.1. Emîr Alî Şîr Nevâyî.....	37
3.1.1. Edebî Kişilliği ve Eserleri.....	42

3.2. Molla Abdurrahmân-ı Câmî	53
3.2.1. Nûreddîn Abdurrahmân-ı Câmî'nin Edebi Kişiliği ve Eserleri	58
3.3. Bihzâd/Behzâd	64
3.3.1. Kemâleddîn Bihzâd'ın Eserleri ve Tarzının Özellikleri	70
4. BÖLÜM: TİMURLU DÖNEMİNDE HERÂT'IN OSMANLI COĞRAFYASINA ETKİSİ	76
4.1. Alî Şîr Nevâyî'nin Anadolu Üzerine Etkisi.....	78
4.2. Molla Abdurrahmân-ı Câmî'nin Anadolu Üzerindeki Etkisi.....	86
4.3. Sultan Hüseyin-i Baykara'nın Anadolu Üzerine Etkisi.....	90
SONUÇ	93
BİBLİYOGRAFYA	95

KISALTMALAR

- age: Adı geçen eser
agm: Adı geçen makale
aganm: Adı geçen ansiklopedi maddesi
agylt: Adı geçen yüksek lisans tezi
agdt: Adı geçen doktora tezi
as: Aleyhisselam
bs. : Baskı / basım
bkz. : Bakınız
c. : Cilt
ev. : Çeviren
ed. : Editör
haz. : Yayına hazırlayan
km. : Kilometre
m. : Metre
M: Milttan nce
MS: Milttan sonra
nr. : Nereden
h: Hicri ŐemŐi
l. : Ölüm Tarihi
s. : Sayfa
sy. : Sayı
SBE: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
MEB: Milli Eğitim Bakanlığı
vd. : Ve diğerleri
vs. : Vesaire
y.y. : Basım / yayın yeri yok
Yay. : Yayınları

GİRİŞ

PROBLEMİ:

Klasik Türk edebiyatının oluşup gelişmesinde büyük emeği olan şahsiyetlerin, ortaya çıkıp yetiştikleri toplumun tarihî, siyasî, sosyolojik, sanatsal ve kültürel boyutlarını araştırıp incelemek, bu çalışmanın problemini teşkil etmektedir. Örneğin Türkçeye önem veren, Türkçenin kullanılması için hem teşvikte bulunan hem de büyük gayret gösteren, Türkçeyi yüksek bir sanat dili haline getirmeye çalışan Alî Şîr Nevâyî, Herât'ta doğmuş ve orada vefat etmiştir. Aynı şekilde bilim, sanat, tarih ve edebiyatın gelişmesi için çalışan, alimi ve sanatkarı himaye edip destekleyen, onların çalışmaları için uygun ortam hazırlayan, aynı zamanda şair, yazar ve siyasetçi olan Hüseyin-i Baykara da; Herât'ta doğmuş ve yine burada vefat etmiştir. Herât'ta yetişen âlim ve mutasavvıf ve şairlerin en büyüklerinden olan Mevlânâ Abdurrahmân-ı Câmî, Herât'ta öğrenim görmüş, yaşamış ve vefat etmiştir. Yine dönemin önemli ressam ve nakkaşlarından Bihzâd da, en parlak günlerini Hüseyin-i Baykara döneminde Herât'ta geçirmiştir. Onun oluşturmuş olduğu sanat geleneği, daha sonraki dönemlerde Herât'ta devam ettirilmiştir. Türk kültür ve edebiyat tarihinde önemli yerleri olup büyük katkılar sağlayan kişilerin doğup yetiştiği muhitin incelenmesi, Türk kültür tarihi açısından çok önemlidir. Bu tez, Herât ekolünün hüviyetini ortaya koymak ve onun Türk kültür tarihindeki konumunu belirlemeyi amaçlamaktadır.

KONUSU:

Bu tez, Türk kültür ve edebiyat tarihinde önemli bir muhit olan Herât üzerinedir. Tez konusu belirlenirken, öncelikle Herât üzerine geniş bir inceleme ve araştırma yapılmıştır. Bu araştırma sırasında Herât'ın farklı dönemlerde önemli sanat ve bilim merkezi olduğu görülmüştür. Herât'ın özellikle Timurlular zamanında kültür, sanat, şiir ve ilim yönünden parlak bir dönem yaşanması; bu topraklarda yetişen âlim ve sanatkarların Türk kültür ve edebiyatına önemli katkılar sunması dikkatimizi çekmiş ve bu durum bu konuyu seçmemize sebep olmuştur. Alî Şîr Nevâyî, Hüseyin-i Baykara, Molla Câmî ve Bihzâd, bu dönemde yetişen önemli şahsiyetlerdendir. Bu şahsiyetlerin gerçek değerlerini keşfetmek, onların yetişmesine katkı sağlayan unsurları belirlemek ve yetiştikleri coğrafyanın ve toplumun tarihî, felsefî ve sosyolojik boyutlarını tespit etmek, bu tezin konusunun ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

AMAÇ :

Türk edebiyatının hüviyetinin belirlenip şekillenmesinde içerisinde buldukları toplumun önemli bir yeri vardır. Nitekim toplum, içinde yaşayan insanları doğrudan ve derinden etkiler. Özellikle günümüz insanı için klasik edebiyatımızın metinlerini anlamak için onlara vücut veren şair ve yazarları, beslendikleri kaynakları, yaşadıkları dönemi vs. araştırmak oldukça önemlidir. Bundan dolayı bu çalışmamızda, adım adım Herât'ın tarihi, Timurlular dönemindeki durumu, o dönemde yetişen sanatkârlar ve onların Türk edebiyatına etkisi üzerinde durulacaktır.

ÖNEMİ:

Çalışmamıza özgün değer katan hususlar; Herât'ın, tarih ve coğrafyası, tarih boyunca kültür ve sanat merkezi olması ve birçok önemli ilim adamı, sanatkâr ve şairin yetiştiği bir havza olması ve bu şekilde bilinmesidir. Diğer taraftan “Asya'nın kalbi” olarak anılan ve Afganistan'ın batısında yer alan Herât, ülkenin Türkistân ve İran'a açılan kapısı konumunda bulunması nedeniyle tarih boyunca sayısız işgal ve istilalara da maruz kalmıştır. Herât, 8. yüzyılda Müslümanların kente gelmesiyle İslamlaşmaya başlamış, Türkistân'da Semerkand ve Buhârâ'dan sonra üçüncü bilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Tarihte sayısız bilim, siyaset, din ve sanat adamı yetiştiren Herât'ta, İslam medeniyetinin ünlü isimlerinden Hüseyin-i Baykara, Alî Şîr Nevâyî, Molla Câmi, Fahreddîn-i Râzî, Abdullah-ı Ensârî, Mirveys Sâdık ve Kraliçe Goharşad'ın türbeleri bulunmaktadır. Türkistân'daki stratejik konumu nedeniyle sık sık işgallere maruz kalan kentte çok sayıda millet, kültür ve uygarlığın izleri günümüze kadar gelmiştir. Kentin müzesinde bulunan kalıntılara ve tarihi kaynaklara göre Romalılar, Sâsânîler, Gazneliler, Moğollar, Harzemşahlar, Selçuklular, Timurlar ve Safevîler gibi büyük imparatorlukların hâkimiyeti altında kalan Herât; bugün Afganistan sınırları içerisinde yer almaktadır.

YÖNTEM :

Kuramsal Çerçeve: Doktor Abdülhakîm Tabîbî tarafından kaleme alınan *Târîh-i Herât der-Ahd-i Timuriyân* adlı eser ile Muîni'd-dîn Muhammed Zemçî Esfezârî'nin *Ravzatü'l-Cennât fî-Evsâf-ı Medîne-i Herât*'1, kaynak model alınarak çalışmamız oluşturulacaktır. Bu kaynaklar, Herât şehri ve Timurileri tam mânâsıyla ele almaları bakımından çalışmamıza model olarak seçilmiştir.

Hipotezler: Herât, “Kültür merkezi olmak bakımından neden Semerkand ve Buhârâ’dan sonra gelmektedir?”, “Niçin diğer Türk devletleri döneminde değil de Timuriler döneminde zirveye ulaşmıştır?”, “Timuriler dönemi sultanlarının Herât’ı gördükten sonra düşüncelerini değiştiren gerekçeler nelerdi?”, “Herât’ta ortaya çıkan sanatçılar hangi sanatsal yönleriyle ön plana çıkıyordu?” gibi sorulara bu tezde cevap aranmaya çalışılacaktır.

Literatür: Kuramsal çerçevede belirtilen model kaynaklar, devletin sanatkârlarla ilişkisine yönelik önemli tespitlerde bulunmuştur. Devlet adamlarının sanatkârları koruyup desteklemesinin devlete ne gibi getiri veya götürüleri olduğu da bu tezde ortaya konmaya çalışılacaktır.

Kapsam ve Sınırlılıklar: Tez, yalnızca Herât ekolünü ele alacak ve Herât’la sınırlı kalacaktır.

Veri Toplama Tekniği: Kuramsal çerçevede adı geçen kaynaklara ilaveten Herât’tan bahseden hemen her kaynak toplanıp değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. BÖLÜM: HERÂT'IN TARİHÇESİ

1.1. Herât Coğrafyası

Kaynaklarda bereketli topraklarıyla tanınan Horasan, hem nüfusu hem de cömertleri çok bir ülke olarak hem Türk hem de İran kültür ve edebiyatında önemli bir yere sahiptir. İslam sonrası dönemden itibaren, büyük âlimlerin, ediplerin ve şairlerin yetiştiği münbit bir bölgedir. Muîneddîn-i İsfazârî'ye (ö. 899/1494'ten sonra) göre *Avesta*'da, doğu İran olarak bilinen Horasan, "İran vic" ya "İran vıca" olarak adlandırılmıştır. Vic ya Vıca kelimesi günümüzde çoğu Bumi Fars ülkelerde (Huzistan, Luristan ve bazı Fars sınırları) "vec" şeklinde "doğal" ve "gerçek" anlamında kullanılmaktadır.¹

Gerçek İran olarak bilinen Horasan, günümüzde Afganistan'ın kuzeyi, kuzeydoğu İran ve güney Türkmenistan bölgelerini içermektedir. İran, İslami dönemde yazılan Pehlevice bir eserde İranşehr kelimesi ile karşılanmış ve dört bölgeye ayrılmıştır. Bunlardan birisi de Horasan'dır. Bu tabir, daha çok Doğu İran için kullanılmakta ve bu şekilde bilinmektedir.² Eski Farsça'da *khwar* (güneş) ve *âsân/âyân* (gelen, doğan) kelimelerinden meydana gelen Horasan kelimesi, "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi yahut doğu bölgesi" anlamına gelmektedir.³

Ayrıca İran-vic olarak bilinen Horasan, Sâsânîler döneminde belirli bir coğrafi bölge olarak geliştirmiştir. Bu bölge ile ilgili bilgiler, (Younger Avestan Tradition) *Avesta'nın* ilk bölümünde kayıtlıdır. Kayıtlı olan bu bilgilere göre dünya yedi ülkeye (heft-kişver) bölünmüştür. Bu bölgelerin haritası, İslam coğrafyacıları Birûnî ve Yakût tarafından bir diagram şeklinde oluşturulmuştur. Birûnî'nin *et-Tefhîm* adlı eserinde bu yedi ülkenin aralarında İran-vıca (Horasan) diagramının tam merkezinde yer almaktadır.⁴

Bilindiği gibi her mekânın bir zirve noktası vardır. Horasan'ın zirvesi ise, hiç şüphesiz Herât bölgesi olmuştur. Nitekim Herât, günümüzde de Afghanistan'ın batı bölgesinin merkezi olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, büyüklük olarak Afghanistan'ın batı bölgesinin üçte birini oluşturmaktadır. Herât, kuzeyden Badğis ve Türkmenistan Cumhuriyeti, güneyden Farah,

¹ Zemçî Muîni'd-dîn Muhammed İsfazârî, *Ravzatü'l-cennât fi-Evsâfi Medîne-i Herât.*, ed. Sayid Muhammad Kazim İmam, ed. 1, (Tahran: İntişarat-ı Danişgah-ı Tahran, 1338), s. VII.

² Zemçî, a.g.e., s. VIII.

³ ÇETİN Osman, 'Horasan', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), ss. 234-41 <<https://islamansiklopedisi.org.tr/horasan>>, Erişim: 15.08.2020.

⁴ Ziai Hossein and others, *Şahrestânihâ-î Êrânşahr*, Director (California: Mazda Publisher, 2002), ss. 6-7.

doğudan Gur ve batıdan İran ile çevrilmiştir. Bugün İncil, Guzra, Peştun Zarghun, Kerh, Kaşk-i-Robat-i-Sangi, Gulran, Kahsan, Gurian, Zand Can, Adraskan, Şindand, Farsi, Obe, Çeşt-i-Şerif ve Kaşk-i-Kühne dahil olmak üzere Herât'ın toplam 15 ilçesi vardır. İran ile Afganistan'a sınırı olan Herât, geçmişte büyük uygarlıklara merkezlik ettiği gibi günümüzde de stratejik, politik, ekonomik, ziraat ve sanatta büyük bir öneme sahiptir.⁵

Herât, Afganistan'nın üçüncü büyük şehri olup Sefid Kûh'un güneyinde 3026 feet (922 m) yükseklikte bulunan ve akan Harirud nehri ile sulanmaktadır. Bu nehrin ülkenin sanat ve ekonomisinin canlanmasında önemli bir yeri vardır. Herât'ta yaşayan halk Farsça (Darice ve Herât şivesiyle) konuşurlar. Günümüzde Herât'ta Tacikler dışında farklı milletlerden Peştun, Hazara, Özbek, Türkmen, Sadat Araplar yaşamaktadır.⁶

Herât'ın gelişmesinde önemli bir yeri olan Harirud, eski uygarlıkların kutsal kitaplarında "Ariea", Eski Farsçada ise "Haraiva" şeklinde kayıtlıdır. Herât, Zerdüşterin kutsal kitabı *Avesta*'da da hem güzelliği hem de bereketiyle övülmüştür. Büyük İskender (MÖ 330) döneminden kalan eski bir kale (İhtiyâruddîn Kalesi), İslami dönemden kalan cami ve minarelerle birlikte, günümüzde Herât'ın simgesi olarak bilinmektedir.⁷

Herât, Büyük İskender'den sonra, özellikle Sâsânîler döneminde ticarete büyük önem kazanmıştır. Daha sonra Hephthalitler için de önemli bir ticaret merkezi ve savaş meydanı olmuştur. Herât, Araplar'dan sonra defalarca, 1221-1222 yılları arasında, Moğol istilalarına maruz kalmıştır. Kertler döneminde de merkez olarak seçilen Herât, Timurlular döneminde, özellikle Şâhruh ve oğullarının gayret ve çabalarıyla Horasan'nın merkezinde dünya çapında bir kültür, sanat ve edebiyat merkezi haline gelmiştir.⁸

⁵ Encyclopaedia Iranica, 'HERAT i. GEOGRAPHY', *Artical*, c. XII (2003), ss. 203–5

<<https://www.iranicaonline.org/articles/herat-i>>, Erişim: 07.03.2021.

⁶ Iranica, 'HERAT i. GEOGRAPHY'.

⁷ Britannica, 'Herât', *Britannica* (The Editors of Encyclopaedia, 2015), ss. 3–5

<<https://www.britannica.com/place/Herat-Afghanistan>>, Erişim: 06.03.2021.

⁸ Britannica, a.g.anm., ss. 1-3.

Herât: ancient citadel

A citadel built by Alexander the Great, Herât, Afghanistan

1.2. Eski Çağlarda Herât

Bugün batı Afganistan sınırları içerisinde bulunan Herât'ın tarihi, çok eski zamanlara dayanmaktadır. Bölgenin kuruluşu hakkındaki en eski inanış, MÖ 800'e kadar uzanan Mazdek inancına dayanmaktadır.⁹ Buna göre Herât'ın, MÖ 500. yıllarda, Herî-rûd nehrinin yanındaki verimli ovada, antik Pers şehri Artacoana veya Aria olarak kurulduğu düşünülmektedir. Diğer bir inanışa göre Herât, Büyük İskender tarafından kurulmuştur.¹⁰ Büyük İskender tarafından MÖ 330 yılında Achaemenidlere karşı yapılan savaşın neticesinde ele geçirilen kent, geliştirilmiş ve orada bir kale inşa edilmiştir. Stratejik bir öneme sahip olan Herât, MS 8. yüzyılın sonlarında henüz Abbasi halifeliğinin batı kalesi olmadan önce, Seleukitler, Partiler ve Heptalitler için önemli bir konuma sahipti. MS. 1175'te Gurlular

⁹ El-Herevî Seyf ibn Ya'kûb, *Târîhnâme-yi Herât* (Tahran: İntesarat-ı Esatir, 1944), s. 44.

¹⁰ Ziai vd. a.g.e., ss. 18-19.

tarafından ele geçirildiğinde, özellikle dekore edilmiş ya da başta işlemeli tunç olmak üzere metal işçiliği ile ünlenmiştir. Ahamenşiler zamanında (yaklaşık 550-330), çevresindeki bölge Herayva (Eski Farsça) olarak bilinmektedir. Ancak klasik kaynaklarda bölge buna karşılık olarak Arya olarak kaydedilmiştir.¹¹

Zerdüştlere *Avesta* adlı kitabında, Haraivâ diye anılmış olup ilçenin ve ana kasabanın adı bölgeden geçen nehirden türetilmiştir. Nitekim Harî-Rud, bugün Herât'ın güneyinden geçmektedir. Klasik kaynaklara göre Herât, eski Areya kısmının çok üretken ve faydalı bir bölgesi olarak stratejik bir konuma sahipti. Bugün de aynı hüviyetini korumaktadır.¹²

Areya bölgesi hakkında Ahamenşiler döneminde pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak Herodot'un araştırmalarına göre, Areya halkı, Xerxes'in ordusuna Yunanistan'a karşı savaş vergilerinde listelenmiştir. Herodot'un Ahamenşiler İmparatorluğu'nun vergilendirme listesinde Areya halkı, Partiler, Harezmsahlılar (Aral Denizi'nin güneyinden) ve Soğdianlarla (Zarafshan Nehri vadisinden, Buhara ve Semerkand çevresinde) birlikte yer almaktadır. Herodot'a göre, Haşar Şahlardan ordusundaki Areyayılar, Bahteriler tarzında giyinmişlerdir.¹³

Areya, Ahamenşilerden sonra Büyük İskender döneminde de çok önemli stratejik konuma sahipti. Zira Perslerin valisi tarafından yönetilen Satibarzanes, Ahamenşiler imparatorluğunun doğu topraklarında üç ana merkezden biriydi. Böylece Ahamenşiler dönemindeki Bahter merkezi olan günümüz modern Belh ve Arakozya'nın merkezi olan Kandahar'la birlikte Satibarzanes'in merkezi Areya (Herât) Ahamenşiler imparatorluğunun üç büyük merkezlerinden biriydi. Nitekim XIX. yüzyılın başlarında Herât yakınlarında Farsça Ahamenşilere ait bir çivi yazısı bulunmuştur.¹⁴

Areya veya Herât bölgesi, Zerdüş kitabesinde "Harēv" (hryv), Sâsânîler'in eyalet başkentlerinin Pehlevî kataloğunda ise "Harî" şeklinde geçmektedir. Bu bölge, Hıristiyan bir topluluğun yaşadığı yer olarak kaydedilmektedir. Ayrıca Sâsânî mühürleri ve oyulmuş değerli taşların, yine Herât ya da çevresinde bulunduğu bildirilmektedir.¹⁵

¹¹ FARMANĪ Naqibullah, 'İslâm Medeniyetinde Herat', *Yüksek Lisans Tezi* (Bursa Uluğ Üniversitesi, 2019).

¹² Encyclopaedia Iranica, 'HERAT PRE-ISLAMIC PERIOD', *Artical*, 2003, ss. 205–6
<<https://www.iranicaonline.org/articles/herat-ii>>, Erişim: 07.03.2021.

¹³ Iranica, 'HERAT PRE-ISLAMIC PERIOD'.

¹⁴ Torrens Hugo., "On a Cylinder and Certain Gems, Collected in the Neighborhood of Herat by Major Pottinger", *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 11 (1842), ss. 316–21.

¹⁵ Torrens, a.g.m., ss. 316-21.

Bu bölgede, Sâsânîlere ait altın ve bakır paralar bulunmuştur. Ancak İran'daki Sâsânîler, genellikle altın para yerine gümüş para kullanmayı tercih etmişlerdir. Herât bölgesinden gelen altın sikkeler, tersten ateş sunağı ve diğer tarafında ise hükümdarın portresini göstermektedir. Hükümdarların adı genellikle Bahter'den gelen Kuşânî-Sâsânî sikkeleri üzerinde listelenenlerden biriyle aynıdır. Bu durum, Sâsânî Devleti'nin kuzeydoğusunda görev yapan Sâsânî valilerin aynı zamanda Herât bölgesini de kontrol ettiğini göstermektedir (bu madeni paralar için bkz. Dani ve Litvinsky 1996: ss. 103-18).¹⁶ Sâsânî yönetiminin son iki asrında gerek bu bölge gerekse Areya / Herât'a, Hunlar yerleşmişlerdir. Hunlarla Şyonit ve Heptalitler arasında vuku bulan savaşlarda Herât, stratejik öneme sahip olmuştur. Günümüzde hâlâ bu bölgeyi önemli kılan sebeplerden biri; Güney Asya'da Çin, Pakistan, İran, Tacikistan, Özbekistan ve Türkistan sınırları arasında bulunan Afganistan'da denizden 1050 m. yükseklikteki Herât bölgesinin, coğrafi yapısı sebebiyle Orta Asya'nın Afganistan, Hindistan, İran ve Türkistan'a açılan bir kapı konumunda olmasıdır.¹⁷

Recep Uslu, Herât'ın Batlamyus ve diğer Grek coğrafyacılar tarafından bereketli Harîrûd vadisinde bulunduğunu kaydettiklerine dikkat çekmiştir. Ayrıca Büyük İskender'den sonra Areia'daki İskenderiye adıyla zikr olmuştur. Daha sonra Sâsânîler döneminde Herât bölgesi ülkenin doğu sınırında yer almasından dolayı el değiştiren önemli bir askeri merkezi olarak kullanılmıştır.¹⁸

Kısaca belirtmek gerekirse Herât, Pers (Ahamanî) başta olmak üzere farklı devletlerin hâkimiyetinde geçmiştir. Darius (MÖ 552-486), Afganistan'a girip burada hüküm sürmüş ve Hindistan'a kadar ilerlemiştir. Sonraki yıllarda Büyük İskender (MÖ 334), Horasan topraklarına girerek önce Herât sonra da Kandahar ve Gazne'yi ele geçirmiştir. Büyük İskender'den sonra Hindistan'daki Partlar'ın egemenliğine dâhil olan Sakalar, Doğu İran içinde bulunan Herât'ta hüküm sürmüşlerdir. MS 10. yüzyılda Kuşan ailesinden Kanişka döneminde, Horasan'a Kuşanîler hâkim olmuşlardır. Ayrıca Akhunlar (MS 480 sonrası) diye anılan Halaç Türkleri de, Afganistan'a gelerek burada yaşamışlardır.¹⁹

¹⁶ A. H. Dani and B. A. Litvinsky, 'The Kushano-Sasanian Kingdom', In *History of Civilizations of Central Asia III* (Paris: The cross-roads of civilizations, 1996), ss. 103–18.

¹⁷ Abdulhakim Tabibi, *Tarih-i Muhtasar-i Herat*, Tahran: hş, 1368, s. 41.

¹⁸ Uslu Recep, 'Herat', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.17, 1987, ss. 215–18.

¹⁹ Farmani, a.g.ylt., ss. 22-25.

Kaynaklarda Herât'ın, değişik dönemlerde, farklı uygarlıklar ve inançlara merkez olmuştur. Nitekim Herât, Müslümanlar için de ibadetgah merkezi olma vasfı kazanmıştır. Bu özelliğinden dolayı Herât, 'Kûh-i Hudâyigân' yani Tanrıların dağı olarak adlandırılmıştır. Bu ibare daha sonra Farslar tarafından padişahlar için de kullanılmıştır. Herât, başta sahip olduğu coğrafi konum ve farklı medeniyetlerin oluşup gelişme merkezi olduğu için tarih kitaplarında bu özelliğine dikkat çekilerek tanıtılmıştır. Ayrıca bu hüviyetinden dolayı Hindistan ve Çin gibi ülkelerin ticaret yaptıkları önemli bir merkez olmuştur.²⁰

İsfezârî, kaleme aldığı tarih kitabında, Şeyh Abdurrahmân-ı Fâmî'nin eserinde yer alan Herât ile ilgili bazı rivayetlere yer vermiştir. Buna göre Hz. Peygamberimiz (s.a.v.) Horasan'da yer alan, güzel hava ve suya, bereketli topraklara sahip olan Herât için duada bulunmuştur.²¹ Nitekim Herât ile ilgili rivayete göre; onun toprakları bereketli ve meyveleri hoştur. Şehrin her kapısında melekler keskin kılıçlarla durmakta ve şehri belalardan kıyamet gününe kadar korumaktadırlar. Çünkü, buranın kadın ve erkeği gerçek müminlerdir. İbrâhîm (a.s), İsmâîl (a.s), İshâk (a.s), Hızır (a.s), İlyas ve Zulkarnayn Herât'ı halkın rahatlığı için inşa etmişler ve bundan dolayı Efendimiz o şehir için bereket duasında bulunmuştur.²²

Her mekânın bir zirve noktası vardır. Şüphesiz Horasan'nın da zirve noktası Herât'tır. Türkistân'da bir kavşak konumunda ve stratejik önemde olan Herât, sahip olduğu ılıman iklim, havasının güzelliği, tabiatı ve meyveleri ile dikkat çekmektedir. Tarihi geçmişi, hem ticaret hem de kültür merkezi oluşu sebebiyle eski kaynak ve kitabelerde oldukça fazla yer almıştır.²³ Nitekim İsfezârî, Herât ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Herât şehri, huzur veren bostanlardan daha ferrah ve cana can katan o yemyeşil cihan gülistanlarından daha çok hoş ve güzeldir." *Avesta*'da "Herî", yemyeşil ve nehir evi olarak kaydedilmektedir. Nizâmî-i Arûzî-i Semerkandî ise, Nasr bin Ahmed-i Sâ mânî'nin seferlerinden bahsederken Badğîs ve Herî'de geçen olaylardan şu şekilde bahsetmektedir: "Dönemin zengin hükümdarlardan Nasr bin Ahmed-i Sâ mânî, zengin bir hazine ile hızlı hareket eden başarılı bir orduya sahipti. Halkı tarafından sevilen ve sayılan padişah, her sene baharda Buhârâ'ya kışın da Semerkand'a giderdi. Ayrıca Horâsân'ın bazı şehirlerine seferler de düzenlerdi. Bir defasında sultan bahar mevsiminde Badğîs yemyeşil vadileriyle meşhur olan ilden sonra Herât'a gitmiştir. Ancak

²⁰ Zemçî İsfezârî, a.g.e., s. V.

²¹ Zemçî İsfezârî, a.g.e., c. I, ss. 94-100.

²² El-Herevî Seyf ibn Ya'kûb, *Tarih-nâme-i Herât*, Gulam Riza, Tahran: İnteşarat-ı Esatîr, 1383, ss. 83-86.

²³ Zemçî İsfezârî, a.g.e., c. I, s. 86.

seneler geçmesine rağmen sultan Herât'tan geri dönmemiştir. Bunun üzerine sultanın çok sevdiği ve takdir ettiği dönemin önemli şairlerinden Rûdekî'nin onu geri dönmesine ikna etmesi için Buhârâ'yı çok özleyen devletin ileri gelenleri sultanın yanına göndermişlerdir. Rûdekî, sultanın yanına giderek onu ikna etmeye çalışmıştır. Rûdekî, sonunda sultan için yazmış olduğu bir kasideyle onu geri dönmeye ikna etmiştir. Bu kaside, bugün şarkı olarak terennüm edilmektedir. Sultan, kasidenin son beytini okuyunca kendine gelmiş ve atına binip Buhârâ'ya gitmek için Herât'tan ayrılmıştır.²⁴

بوی جوی مولیان آید همی
بوی یار مهربان آید همی
ریگ آموی و درشتی راه او
زیر پایم پر نیان آید همی
ای بخارا شاد باش و دیر زی
میرزی تو شادمان آید همی
میر ماه است و بخارا آسمان
ماه سوی آسمان آید همی
میر سرو است بخارا بوستان
سرو سوی بوستان آید همی

Muliyân nehrinin kokusu geliyor. Mihriban olan yarın kokusu geliyor.

Âmu'nun kaba kumları ve yolları, ayaklarımın altına Çin'nin meşhur ipeği gibi geliyor.

Ey Buhârâ! Uzun zamandan sonra şad ol. Emir, sana doğru şad ve hürrem gelir.

Mir ay ve Buhârâ göktür. Ay gök tarafına gelir.

Mir serv ve Buhârâ bostandır, serv bostanına gelir.

1.3. Orta Çağ İslâm Dünyası'nda Herât

Herât, VII. yüzyılda Arapların idaresine geçmiştir. Hz. Ömer döneminde (634-644), özellikle doğu bölgelerine doğru yönelme olmuş ve seferler yapılmıştır. Hz. Osmân devrinde (644-656) ise İslâm orduları Horasan'ı fethetmişlerdir. Bu dönemde kendi yönetimine bağlı olan Basra valisi Abdullah b. Âmir'in gönderdiği Ahnef b. Kays emrinde bulunan ordu

²⁴ Zemçî İsfezârî, a.g.e. c. II, ss. 20-23.

birlikleri, Horâsân'da 31/652 fetih faaliyetlerinde bulunmuş, Herât bölgesi barış yoluyla Müslümanların hakimiyetine girmiştir.²⁵

Halil İnalçık, "İran Gelenek ve Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şairler" makalesinde IX. yüzyılda Abbâsî hilafetinin merkezîyetçi idaresi gevşeyince, ilkin Doğu-İran'da (Horasan ve Tansoxiana'da) ve Hazar Denizi sahil bölgesinde eski İran geleneğini izleyen yerli hanedanlar; Sâ mânîler (874-999) Buveyhîler (932-1048), Gazneliler (977-1183) yükseldi. Sâ mânîler kendisini İslam öncesi İran Şahlar yani Sâsânîler hanedanına mensup addedmiş; Gaznevîler, bir Türk hanedanı (kurucusu Sebük-Tekin) olmakla beraber devlet idaresi ve kültür bakımından kadîm İran geleneğini kuvvetle benimsemiştir. Buveyhîler ise, ilk kez eski İran hükümdarlarının şehinşah unvanını kullanan ve kadîm İran geleneğini en bilinçli şekilde canlandırmakta olan hanedan olmuştur.²⁶

Arap orduları 30/650'lerde Horâsân topraklarına geldiğinde Herât, Sâsânîlerin on iki merkezî şehirlerinden biriydi. Ayrıca, 3-5. yüzyıllar arasında Herât, Doğu İran'ın kentleşmiş merkezleri arasında yer almaktaydı.²⁷ Aynı zamanda, o dönemlerde Hristiyanların da Herât'ta buldukları kaynaklarda belirtilmektedir. Herât, 10. yüzyılda Estahrî ve İbn Havkal tarafından bol su kaynağı, bir iç kale, bir cami ve dört kapıdan oluşan güçlü duvarlarla çevrili müreffeh bir kasaba olarak tanımlanmaktadır. Hükümet binası, Horâsânâbâd adı verilen bir yerde yaklaşık bir mil mesafede şehir dışındaydı. Şehrin kuzeydoğusundaki Belh yolunda bulunan bir kırsalda bir tepenin üstünde bir kilisenin varlığından bahsedilmektedir.²⁸

Orta Asya'da Arapların işgali öncesinde Herât bölgesi Ahamenşiler (M.Ö 550-330) ve Sasaniler (M.S 224-651) döneminde, zerdüş zenginlerinin merkeziydi. Burası Ahamenşilerlerin kurucusu I. Darius (M.Ö 522-485) tarafından yönetilmiştir. Ahamenşilerler'in hüküm sürdüğü Aria (Herât) bölgesi, çeşitli kraliyet yazıtlarında bulunan bölgeler listesinde de geçmektedir. Ayrıca Ahamenşiler döneminde Büyük İskender tarafından ele geçirilen şehir, ilk defa Sâsânîler döneminde Eftalitler'in (Akhunları) hakimiyeti altında gelmiştir. Ana yurtlarından gelen Türk boyları özellikle Herât ve Badgis civarında varlıklarını devam ettirmişlerdir. Zaman zaman bölgenin hâkimi durumunda olsalar da bazı zamanlarda da bölgenin yeni hâkimlerine katkıda bulunmuşlardır. Böylece Sâsânîler'in doğu

²⁵ ÇETİN, a.g.anm., c. 18, s. 235.

²⁶ İnalçık Halil, 'Klasik Edebiyat Menşei: İrani Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musahib Şairler, Türk Edebiyatı Tarihi 1.', 2006, ss. 221-82.

²⁷ İranica, 'HERAT PRE-ISLAMIC PERIOD', a.g.anm., s. 206.

²⁸ İranica, 'HERAT PRE-ISLAMIC PERIOD', a.g.anm., s. 206.

sınırdaki Belh ve Merv ile beraber üçüncü önemli merkezi bölge olarak bilinen Herât (Areya), Eftalitlere ev sahipliği yapmıştır.²⁹ Ayrıca V-VI. yüzyıllarda, Türkistan, Mâverâünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde, Sakalar ve Kuşanlar gibi büyük bir devlet kuran Eftalitler (Akhunlar) ile Sâsânîlerin son iki yıl iktidarında yapılan savaşında Herât bölgesi büyük stratejik öneme sahipti.³⁰ Zira Herât, Afganistan, Türkistan ve İran'a geçiş noktasında bulunması dolayısıyla Sâsânîler ile Akhunlar arasında sürekli el değiştirmiş ve mücadele sahnesi olmuştur. Ayrıca İpek Yolu'na hakim olma arzusu her iki hanedanın meydan okumalarına azim ve istek eklenmiş, böylece bölgenin durumu daha da karmaşık olmuştur.³¹ Eftalitler (Akhunlar), Herât ve Badgis'te bulunan bazı Türk kabileleri Sâsânî kralı III. Yazdigar (632-651), İslam orduları karşısında sürekli başarısız olduğundan dolayı Araplara karşı gelmiştir. Herât ve Badgis'te bulunan Eftalitler'in (Akhun) lideri Nizek Tarkan Araplara karşı mücadelede önemli bir rol oynamıştır.³² Böylece (631/651 ve 652) yıllarda Kohistan savaşında Arapların Nişâbûr'da ilerlemelerine karşı çıkmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Horasan o sene feth edilirken Herât ise sulh yoluyla Müslümanların eline geçmiştir.³³

İlk İslam kaynaklarında Herât'ın fethiyle ilgili farklı açıklamaların yer aldığı görülmektedir. Nitekim 31/651-52'de Kirmân aracılığıyla Horâsân'a yaklaşan Arap ordusu, önce Nişâbûr'a, sonra Merv ve Belh'e ilerlemiştir. Basra valisi Abdullah bin Âmir, Ahnâf bin Kays daha önce Kohistân savaşında Herâtlılar ve Heptalilerle mücadele edenin genel komutası altında bir orduyu gönderdi ve görünüşe göre Herât'ı geçti.³⁴ El-Belazuri'nin eserinde geçen bir rivayete göre de Abdullah b. Amir, el-Ahnef b. Kays'ı Kohistan'a göndermiştir. Akhunlar, onunla karşılaşmıştır; Ahnef b. Kays ise onları hezimete uğratarak ve Kuhistan'ı savaş yoluyla fethetmiştir.³⁵ Böylece Herât, Arapların hâkimiyetine girmiştir. Emevî Halifeliği sırasında Herât, iç mücadelelere sahne olmuştur. Böylece Emevîler'in ilk

²⁹ Kalkan Tuba, 'Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mirza Şâhruh Dönemi)', Doktora Tezi, (Ankara Üniversitesi, 2016), ss. 70-77.

³⁰ Kalkan, a.g.dt., s. 80.

³¹ Mustafa Şahin, 'Orta Çağda Herât Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timurluların Yıkılışına Kadar)', Doktora tezi, (Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2013), s. 5.

³² Kalkan, a.g.dt., ss. 85-86.

³³ 'HERAT HISTORY, MEDIEVAL PERIOD iii.', İranica, c. XII, ss. 206-11.

³⁴ 'HERAT HISTORY, MEDIEVAL PERIOD iii.', a.g.anm., s. 207.

³⁵ Kalkan, a.g.dt., s. 86.

döneminde ortaya çıkan iç çatışmalar neticesinde elden çıkan Herât bölgesi 661'de yeniden fethedilmiştir. Fetihten sonra bir kısım Arap bu bölgeye yerleştirilmiştir (671). Bu dönemlerde Herât'ın, Mâverâünnehir'in fethi için ana askeri üs konumunda olan Nişâbûr ve Merv'e kıyasla sadece ikinci derecede stratejik öneme sahip olduğu görülmektedir.³⁶

Abbâsîler döneminde, Merv'in önemli bir merkez olduğu sırada, Herât'ın katılımını değerlendirmek zordur. Ancak Abbâsîler'in iktidar mücadelesinde ortataya çıkan kabile beyleri arasındaki çatışmalara, Herât bölgesi sahne olmuştur. Herât, Abbâsîler döneminde iç karışıklıklara maruz kalmıştır. Daha sonra Helife Me'mun'un kardeşi Emîn'i İranlıların yardımı ile yenince, halkın koruyucusu sıfatını almış ve akabinde ülkenin doğu eyaletlerinin idaresini daha çok İranlı valilere vermiştir. Böylece bu valiler, Tâhirî ve Samanoğulları hanedanlarının temellerini atmış oldular. Halife Me'mun, Horasan valisi olarak Gassân b. Abbâd'ı, Herât valisi olarak da Samanoğulları'nın atası İlyas b. Esed'i tayin etmiştir (810). Ancak Tâhirîlerin, Herât'ta ki hâkimiyetleri çok fazla sürmemiştir. Böylece Horâsân'da Abbâsîler devrimi ve Ebu Müslim'in nihai ölümünden bu yana, Herât bölgesinde Tâhirîler ve Saffârîler'in hakimiyetinden sonra (297/909) Sâmânîler ve daha sonra Hâricîler, Karmatiler, İsmâ'îlîler gibi yerel hanedanların hakimiyetine girmiştir.³⁷ Ayrıca Herât, (384/994) yıllarında Sâmânîler tarafından Horâsân'a gönderilen vali ile Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Ayrıca şehir, Dandanakan savaşından sonra, 432/1040 yılında Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.³⁸

1. 3. 1. Herât'ta Yerel Hanedanlar

Herât'ta yerel hanedanlar, 205/820-21 yılında Halîfe el-Me'mûn tarafından önemli Arap komutanlardan Tâhir bin Hüseyin'in Horâsân valisi olarak gönderilmesiyle başlamaktadır. Herât, Saffârîler'in Sîstân'daki yükselişine kadar Horâsân'daki Tâhirîlerin hakimiyeti altında bulunmaktaydı. Saffârî hânedanının kurucusu Ya'kûb b. Leys'in emrindeki gönüllüler ve onlara destek veren halk Sîstan, Kirmân ve Herât'ı ele geçirdi. Ya'kûb b. Leys, Şevval 259 (Ağustos 873) tarihinde Nişâbur'u da alarak Tâhirîler'in Horasan'daki hâkimiyetine son verdi.³⁹ Ancak Saffârîler, sık sık (267-68/880-82) yıllarda Tâhirîler'in kalan hükümdarların

³⁶ 'HERAT HISTORY, MEDIEVAL PERIOD iii.', a.g.anm., s. 206-208.

³⁷ Farmani, a.g.ylt., s. 26; Kalkan, a.g.dt., s. 87.

³⁸ Sevim Ali, 'Dandanakan Savaşı', *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), s. 456-57; Kalkan, a.g.dt., s. 87.

³⁹ Kurt Hasan, 'Tâhirîler', *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010), ss. 403-4.

tehdidi altındaydı. Bu durum Tâhirîlerin son Emiri Rafî bin Hartama'nın (896) yılında ölmesiyle sona erdi.⁴⁰

1. 3. 1. 1. Sâ mânîler (819-1005)

Sâ mânîler, Mâverâünnehir'de Nûh, Yahyâ ve Aḥmed adlarındaki Türk soylu üç kardeş tarafından kurulmuştur. Bunlar, Amir bin Layt'ı Belh'te yenerek (Ağostus 819) Horâsân'ın kapılarını Herât dâhil olmak üzere Sâ mânî hanedanına açmışlardır. Merkezi Samanid yönetimi daha sonraki hanedanlar için model bir örnek olarak görülmüştür. Sâ mânîler dönemi (1005) yılında Maverülnehirin kozaydoğudan ilerleyen Karahaniler ve güneydoğu tarafından saldırılan eski Sâ mânî hizmetliler Gazneviler tarafından ortadan kaldırıldı.⁴¹

1. 3. 1. 2. Gazneliler (963-1186)

Sebük Tigin'den sonra Gazneli Sultan Mahmûd, resmi olarak (388/998) yılında Horâsân'ın kontrolünü elde etmiştir. Gazne tahtına oturan Sultan Mahmud, Samanoğlarının emiri II. Mansur'a bağlılığını bildirince II. Mansur onu Belh, Tirmiz, Herât bölgesine vali olarak gönderdi. II. Mansur ölünce de Sultan Mahmud bağımsızlığını ilan etti.⁴² Ayrıca XI. yüzyılda Herât, Gazneli Mahmud'un ve onun oğlu Sultan Mesut'un karargâhı ve Gazne'den sonraki ikinci payitahtı oldu. Bu dönemde Herât, Gaznelilerin altı ana merkezinden biriydi.⁴³ Ayrıca Herât, Gazneli Mahmûd'un devlet merkezi olan Gazne'ye bağlı bir bölge olarak konumlanmıştır.⁴⁴ Sultan Mahmûd hayatayken oğlu Sultan Mesut'u Herât'a vali olarak göndermiştir. Padişahın ölmesinden sonra Sultan Mesud Herât bölgesini karargah olarak kullanılmış ve Şemiran kalesi hala mevcutu.⁴⁵ Herât Gaznelilerden sonra Selçuklu devletin hakimiyetine girmiştir.

⁴⁰ Encyclopedia, İranica, 'Herat iii. History, Medieval Period', s. 2.

⁴¹ Usta Aydın, 'Sâ mânîler', DİA, c. 38 (2009), ss. 64-68.

⁴² Kalkan, a.g.dt., s. 88.

⁴³ Clifford E. Bosworth, 'Early Sources for the History of the First Four Ghaznavid Sultans (977-1041)', Islamic Quarterly, c. 7, say.1 (1963), ss. 44-46.

⁴⁴ Farmani, a.g.yl.t., ss. 33-34.

⁴⁵ Kalkan, a.g.dt., s. 89.

1. 3. 1. 3. Gurlular (1000-1215)

Devletin kurucusu olan Melik Alâ'aldin Hüseyn-i Gûrî tarafından Gazne'nin dağlık bölgesi ile Herât'ın doğusundaki dağlık Gûr bölgesinde bağımsız Gurlu devletini kurmuştur.⁴⁶ Gurlular'ın hakimiyeti 12. yüzyılın ortalarından 13. yüzyılın başlarına kadar batı-orta Afganistan'daki Ghur (modern Gur) merkezli idi. Herât'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Garcistan'ın (Garşistan) güneyi, Cûzcân, Ferahrûd, Herîrûd ve Murgâb nehirlerinin yöresindeki topraklara Gûr denilmekteydi.⁴⁷ Bazı kaynaklara göre ilk başkentleri Herât'tı, daha sonra XII. yüzyılda Firuzkuh başkenti olmuştur. Gurlular, Sultan Alâeddin Hüseyin devlet bağımsızlığını kazanmadan önce (552/1157), 400-552/1010-1157 yılları arasında önce Gaznelilere ardından Selçuklulara tabii olmuşlardır. Ayrıca Gazneli Sultan Mesut döneminde Gurlular Herât ve Sistan pazarlarında ticaretle meşguldü. Bilinen kaynaklara göre Herât'ta meskun olan Gurlular, Gazneviler döneminde müslüman olmuştur.⁴⁸

Gurlular, bazı Selçuklu komutanları ve Hârezmşâhlara karşı Horâsân'da iktidar mücadelesine girmiştir. Verilen mücadelelerden sonra Gurlular 571/1175-76 yılında Herât'ı ele geçirmişlerdir.⁴⁹ Ayrıca uzun bir süre Horâsân ve Herât, Gurlular ve Hazrezmşâhlar'ın iktidar mücadelesine sahne olmuştur. Gurlular döneminde, her ne kadar Herât önemli bir merkez olmasa da Harirud vadisinin kontrolü ve Batı Müslüman ülkelerine bağlantı noktası olarak kullanılmıştır. Ayrıca Herât, Gurluların resmi başkenti olmamasına rağmen ona büyük önem verilmiştir. Nitekim Gurlu hanedanı tarafından Herât'ta hanedan türbesi inşa ettirilmiştir.⁵⁰

1. 3. 1. 4. Moğollar (1206-1638)

Herât, konumu itibariyle her dönem yoğun savaşların olduğu bir coğrafi mekân olmuştur. İsfezârî'ye (ö. 899/1494'ten sonra) göre Moğolların Herât'ı istilasının sonuçları çok ağır olmuştur. Moğollar 618/1221 yılında Hârezmşâhlılara saldırarak Mâverâünnehir'i

⁴⁶ Bosworth Clifford E., 'THE EARLY ISLAMIC HISTORY OF GHÛR', *Central Asiatic Journal*, 6.2 (1961), ss. 116-33.

⁴⁷ Siddiqui İqtidar Husain, 'Gurlular', TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 14 (1996), ss. 207-11
<<https://islamansiklopedisi.org.tr/gurlular>>, Erişim: 13.03.2021.

⁴⁸ Kalkan, a.g.dt., ss. 94-95.

⁴⁹ Encyclopedia, İranica "Herat iii. History Medieval Period", ss. 208-210.

⁵⁰ Encyclopedia, a.g.anm., s. 210.

fethetmiştir. Akabinde Horâsân topraklarına doğru ilerlemeye başlamıştır.⁵¹ Cengiz Han'ın oğlu Tuli tarafından gönderilen elçiler, Herât valisi Şemsüddîn Muhammad-i Cûzcânî tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerine Herât, Moğollar tarafından kuşatıldı ve Şemsüddîn Muhammad-i Cûzcânî öldürülerek Moğolların eline geçti.⁵²

Sayfî-i Herevî'ye göre, Moğol istilası, Herât'ı uzun vadede derinden etkilemiştir. Nitekim gerçekleşen savaşlar neticesinde Herât, her alanda büyük darbeler almıştır. İlk Müslüman coğrafyacılar tarafından tanımlanan o gelişmiş şehir yakılıp yıkılmış ve harap olmuştur. Diğer taraftan hem tarım hem de ekonomik faaliyetler büyük zarar görmüştür. Özellikle Harirud vadisinin kanal ağının imha edilmesi, tarımı olumsuz yönde etkilemiştir.⁵³ Gurlular döneminde Herât'ta yaklaşık 444.000 ev bulunmaktaydı. Bu da Herât'ta yaklaşık 2 milyon kişinin yaşadığını göstermektedir. Yine kaynaklarda Moğol istilası sırasında Herât'ta yaklaşık 190.000 asker toplanabilmiştir.⁵⁴ Herât'ın 1222'deki ikinci Moğol istilası sırasında, 1.600.000 insan Moğollar tarafından katledilmiştir.⁵⁵

Tarihî kaynaklara göre Herât, ancak 15. yüzyılda Timurlular döneminde gelişip kalkınmaya başlamıştır. Herât'ta, 10. yüzyılda yaklaşık 400 köy bulunurken, Hâfız-ı Ebrû 15. yüzyılın başlarında 200 ve Timurlular döneminde ise 250 köyden fazla olduğunu kaydetmiştir.⁵⁶ Ögeday Han tarafından bir grup dokumacı (jâmbâf) affedilerek Herât'a dönmesine izin verilmiştir. Yine Moğol istilasından sonra tahrip edilen kanalların yaptırılması için ilk girişim 1236 yılında gerçekleştirilmiştir.⁵⁷

1. 3.1. 5. Kertler (XIII-XIV. yüzyıllarda/ 1245-1389)

Moğol istilasından sonra Horâsân'da hâkimiyet için mücadele edenlerden biri de Gurluların uzak bir kolu olan Kartlar'dır. Kaynaklarda Kartlar (1245-1389), Moğollardan sonra Herât'ın ilk kurucusu olarak kayıtlıdır. Hatta Herât, Kertler'in başkenti olmuştur. Moğollardan sonra Herât'ın kültürel, politik, ekonomik ve kentsel temelleri bu dönemde

⁵¹ Zemçî İsfezârî, a.g.e., ss. 69-71.

⁵² El-Herevî, a.g.e., ss. 106-110.

⁵³ El-Herevî, a.g.e., ss. 83-87.

⁵⁴ El-Herevî, a.g.e., s. 67.

⁵⁵ El-Herevî, a.g.e., s. 182-83.

⁵⁶ Ebrû Hâfız, *Cografyâ-yı Hâfız-ı Ebrû Kısmet-i Rub'-ı Horâsân Herât, I* (Tahran: Herevî, Gulâm Rızâ Mâyil-i, 1984), ss. 23-29.

⁵⁷ El-Herevî, a.g.e., ss. 106-111.

atılmıştır. Moğollar'dan sonra Horasan'da oluşan iktidar boşluğunu dolduran Kartlar, Timur'un yükselişine kadar iktidarda kalmışlardır. Kart hükümdarı Muizzüddîn Muhammed Pîr-Hüseyn, Serbedârîler ve Çağataylarla yapmış olduğu savaşları kazanarak Horâsân'da Herât'ı büyük bir askeri güç üssü haline getirmiş ve 1349'da sultan unvanını kazanmıştır⁵⁸.

Muizzüddîn Muhammad Pir-Hüseyn'in 771/1369-70 yılında vefat etmesinden sonra, oğullarından Giyâseddîn II. Pîr Alî (Giât-al-Din II Pir Ali, anne tarafından Çağatay soyundan Herât valisi) ve Malek Muhammad (Saraks valisi), saltanat mücadelesine girmişlerdir. Ayrıca, her ikisi de Mâverünnehir'de Emir Timur ile temas içerisinde olup ondan askeri destek almaya çalışılmaktaydılar. Diğer taraftan Kart veziri Mu'inüddîn Camî, Emir Timur'a bir mektup yazarak onu Horâsân'ı ele geçirmesi için davet etmiştir. Emir Timur'la ekonomik ilişkisi ve aile bağı olan Kart veziri Mu'inüddîn Camî, Emir Timur'un Horâsân'ı fethetmesini sonuna kadar desteklemiştir. Emir Timur, 1381 yılında Busanc'ı istila ettikten sonra Herât'a gelerek kuşatmış ve kısa bir sürede Herât'ı Giyâseddîn Pîr Ali'den teslim almıştır. Savaşa katılmayanlardan haraç olarak mâl-i âmân (Cana karşı ödenilen haraç) ödemeliri kararlaştırılmıştır. Emir Timur, oğlu Mirânşâh'ı Herât'a tayin etmiş, Kartlardan kalan bütün hazineler, demir kapılar, sanatçılar ve bilim adamları Mâverâünnehir'in Sebz/Kaş şehrine göndermiştir. Ağır haraç verme durumunda kalan Kartlar'ın saltanatı, 1389 yılında Mirânşâh tarafından sona erdirilmiştir.⁵⁹

1. 3. 1. 5. Timurlular (783-913/ 1381-1507)

Kaynaklarda Timurluların başlangıcı, Emir Timur'un Semerkand'dan hicri 8. asrın sonları 9. asrın başlarında yapmış olduğu seferler gösterilmektedir. Böylece Timurlu Devleti, Emir Timur tarafından 1370 yılında merkezi Semerkand olmak üzere geniş bir coğrafyada kurulmuştur.⁶⁰ Bu coğrafi alan, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın payına düşen bölümden oluşmaktadır. Cengiz Han, Çağatay'a doğuda Uygur ülkesi, batıda Buhârâ ve Semerkand'a kadar yayılan bölgeyi tahsis edip vermiştir. Ancak Çağatay Devleti, Çağatay'ın ölümünden yirmi-otuz yıl kadar sonra kurulmuştur.⁶¹ Emir Timur'un kurduğu devlet, Türk-Moğol devlet esasları ve Türk-Moğol askeri teşkilat unsurları ile özellikle İran medeniyetinin kendine has

⁵⁸ Ebrû Hâfiz, *Zobdat Al-Tawârih*, ed. Sayyed Kamâl Hâjj Sayyed-jawâdi, c. I, (Tahran, 2001), ss. 139-45.

⁵⁹ Encyclopedia, İranica, Herat III. History Medieval Period; Uslu, a.g.anm., s. 216.

⁶⁰ Tabibî Abdülhakim, *Tarih-i Herat Der Asr-ı Timuriyan* (Tahran: İntişarat-ı Hirmand, 1368), ss. 19-21.

⁶¹ Aka İsmail, *Timurlular Orta Asya'nın Parlak Devri*, ed. Mustafa Alican (İstanbul: Kronik, 2019), ss. 11-13.

bir sentezini oluşturur. Timur'un kurduğu devlet onun ölümünden sonra en küçük oğlu olan Mirza Şahruh ile Herât merkezli devam edilmiş ve son hükümdarı Hüseyin-i Baykara'nın hükümetiyle sona ermiştir. Hüseyin-i Baykara'nın ölümünden sonra Mâverâünnehir, Özbeklerin Beyi Şeybânî Han'ın, Herât merkezli Timurluların toprakları Safevîler'in eline geçmiştir.⁶²

Alî-i Yezdî'nin *Zafer-nâme*'sinde yazıldığına göre, Timurlu devleti Çağatay topraklarında kurulmuştur. Timur'un annesi Tekina Hatun, babası ise Çağatay ulusunun en mühim unsurlarından birisi olan Barlas aşiretinin başbuğlarından Taragay'dır. Cengiz Han'ın torunlarının güç mücadelesi, Cengiz Han'ın soyundan gelen hanlardan daha çok kabile Beyleri arasında gerçekleşmiştir. Bu sırada Timur'un babası, Mâverâünnehir ve Moğolistan'daki birçok nüfuzlu beylerle münasibeti olan büyük bir beydi.⁶³ Kaynaklara göre Timur, 1360-1361 yılları arasında yapılan Mâverâünnehir savaşlarına ilk defa tarih sahnesinde görülmektedir. Ayrıca, Timur'un ilk ortaya çıkışı ve bütün Mâverâünnehir'i ele geçirmesi on yıl sürmüştür. 1370'te Mâverâünnehir'e hâkim olduktan sonra ise Semerkand tahtına oturmuştur.⁶⁴

Emir Timur, bazı siyasi ve ekonomik nedenlerden dolayı Horasan'ın dağınık ve bozulmuş durumundan istifade etmiş ve oğlu Mîrânşâh'la Horâsân'a yönelmiştir. Horâsân'da 1370'li yıllarda, merkezi Herât olmak üzere Kertler; merkezi Sebzar olan Serbedarlilar; Cürcan merkezli Astarâbad, Bistâm, Damgan ve Simnan bölgelerinde Toga Timurlular; Şiraz merkezli Fars ve Kirman yörelerinde Muzafferîler; Bağdat merkezli Irak-ı Arab; Irak-ı Acem ve Azerbaycan topraklarında ise Celâyirîler hâkimiyet sürmekteydiler.⁶⁵

Horasan'nın içerisinde bulunduğu istikrarsızlık ve karmaşık durumu fırsat bilen Emir Timur, Melik Gıyâsuddîn Pîr Ali üzerine 1381 yılında yürümüş, Melik savaşmadan Herât'ı Emir Timur'a teslim etmiştir. Bir sene geçmeden Herât halkı tarafından başlatılan ayaklanmayı bastırmak için gelen Mirza Mîrânşâh, Kertler'in yüz kırk yıllık hükümrânlığına son vermiştir.⁶⁶

⁶² Tabibî Abdülhakim, a.g.e., ss. 19-21.

⁶³ Aka İsmail, *Timurlular Devleti ve Tarihi* (Ankara: Berikan Y, 2010), ss. 14-15.

⁶⁴ Aka, a.g.e., ss. 20-21.

⁶⁵ Aka, a.g.e., ss. 28-29.

⁶⁶ Encyclopaedia, İranica " Herat iii. History, Medieval Period", ss. 209-11.

2. BÖLÜM: TİMURLULAR DÖNEMİNDE İLİM, KÜLTÜR VE SANAT

2.1. Timurlular Döneminde İlim, Kültür ve Sanat

XIV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya ve Doğu İran topraklarıyla bugünkü Afganistan'ı içine alan sahada Timurlular önemli ilmi, kültürel ve sanat faaliyetlerine rehberlik etmiştir. Özellikle mimari, kitap sanatları ve minyatür alanında dikkat çeken Timurlu devri sanatı, İran, Orta Asya, Afganistan ve hatta Bâbürlüler devrinde Hint İslam sanatının gelişmesine de etki etmiştir. Timurlular devri, İslam sanatı bakımından önemli eserlerin meydana getirilmesinden dolayı bu dönem içinde merkezlikten daha çok mahallî farklılıkların bir bütün şeklinde meydana getirilmeye çalışıldığı geniş kapsamlı bir sentez teşkil etmesiyle dikkat çekmektedir. Timurlu sanatının genel anlayış çevresi ile göz alıcı eserlerin meydana gelişi neticesinde ayrı ve bağımsız tavırlar gösteren sanat merkezleri doğmuştur.⁶⁷

Böylece Semerkand, Herât ve bir ölçüde Şiraz farklı sanat alanlarında merkez haline gelmiştir. Nitekim Herât şehri farklı uygarlıklara ev sahipliği yaptığı gibi Moğol istilasından sonra Kertler'in resmi başkenti olmuştur. Bu dönemde Herât'ta kentsel, ekonomik ve politik tüm gelişmelerin temeli atılmıştır. Mîrzâ Şâhruh dönemi (1405-1447) 42 yıl sürmüştür. Ancak Timurlu sultanlarının Herât'taki saltanatı yaklaşık bir asır devam etmiştir. Timurlu sultanları 1405 yılından 1507'ye kadar buldukları coğrafyada muhteşem bir uygarlığın ve Rönesans'ın temelini atmışlardır ve bu dönemde Asya tarihinde nadir olarak rastlayabileceğimiz sultanlar, vezirler, şairler ve sanatçılar ortaya çıkarmışlar. Buna örnek olarak Türk kültürünün en değerli eserlerinden birisi olan Kutadgu Bilig'in Herât nüshası Şâhruh Dönemi'nde, 17 Haziran 1439'da Herât'ta kopya edilmiştir.⁶⁸

Timur'un siyasi hayatı ve yapmış olduğu savaşların ayrıntılı bir şekilde anlatılması bu çalışmanın hüviyetini doğrudan ilgilendirmemektedir. Çünkü bu çalışmanın ana konusu, Herât'ın bir asır boyunca Timurlu devletinin en önemli kültür merkezi olması ve bunu

⁶⁷ Beksaç Engin, 'Timurlular: Önemli Sanat Faaliyetleri', *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), ss. 180–83 <<https://islamansiklopedisi.org.tr/timurlular#2-timurlu-sanati>>, Erişim: 15.08.2020.

⁶⁸ Kalkan Tuba, 'Herât ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (Mîrzâ Şâhruh Dönemi)' (Ankara Üniversitesi, 2016), s. 7.

sağlayan unsurlardır. Ahmet Taner Kışlalı *Siyaset Bilimi* adlı eserinde, Karl Marx'ın toplumun değişiminin temel unsurlarını alt ve üst yapı olarak ayırdığına dikkat çekmektedir. Karl Marx, toplumsal değişimin temeline ekonomik altyapıyı da ekleyerek siyaset de dahil bütün toplumsal diğer hareketlere üstyapı adını vermiştir.⁶⁹ Timurlardan önce bu bölgede ilim, kültür ve sanatın durumu, bunlara nasıl bakılıp destek verildiği gibi hususlara değinilmeli ve böylece alt yapı oluşturulmalıdır.

Ayrıca Karl Marx üstyapı unsurlar [Hukuk, ahlak, din, gelenekler, töre, siyasal sistem], altyapı unsurlar [Alt yapı maddi üretim ilişkilerinin cereyan ettiği alandır] üzerinde oluşturup ve bir etkileşimin söz konusu olduğunu vurgulamıştır. Böylece Timur'un yaptığı seferler ve gerçekleştirdiği fetihler, şüphesiz daha sonraki dönem Timurlu padişahlar için maddi alt yapı ile manevi üst yapıya temel oluşturmuştur. Çünkü çıkılan seferlerde gösterilen başarılar neticesinde, hem devletin hazinesi zenginleşmiş hem de yeni coğrafi alanlar fethedilerek ülkenin sınırı genişlemiştir. Bu durum ilim ve sanatın oluşum ve gelişimi için önemli bir basamaktır. Ancak bu faaliyetlerin gerçekleşmesinde ülkedeki istikrar ve halkın ihtiyaç duyduğu maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması ve bunun için uygun bir ortamın oluşturulması önemli bir faktör olarak kendisini göstermektedir. Bu durum oluşmadığında insanların ilim ve sanat yönlerinin gelişmesi, bu alanlarda çalışma ve faaliyetlerde bulunması mümkün değildir.⁷⁰

Başta Timur olmak üzere Timurlu padişahların yukarıda dikkat çektiğimiz kültür ve sanat alanlarındaki gelişme için gerekli olan maddi ve manevi unsurları bilinçli bir şekilde gerçekleştirme gayreti içerisinde buldukları görülmektedir. Bunda da başarılı olmuşlardır. Nitekim Emîr Timur'un ilme, sanata, edebiyata önem vermesi, alim ve sanatkarları himaye edip desteklemesi, fethettiği topraklardaki alim ve sanatkarları davet etmesi kültür ve sanat alanındaki gelişmelere uygun zemin oluşturmuş ve önemli atılımlar sağlamıştır⁷¹.

Kaynaklara göre Cengiz Han gibi kahraman ve yiğit bir savaşçı olan Emîr Timur, zeki, akıllı ve geleceği gören titiz bir liderdi. Moğolların aksine o, gerçekleştirdiği seferlerin neticesinde fethettiği bölgelerdeki önemli ilim adamları ve sanatçıları Semerkand'a göndermiş, onları himaye etmiş, çalışmalarını için uygun bir ortam oluşturmuştur. Kazandığı

⁶⁹ Kışlalı Ahmet Taner, *Siyaset Bilimi* (İstanbul: Kırmızı Kedi Yay, 2018).

⁷⁰ Tabîbî, a.g.e., s. 12.

⁷¹ Yüksel Musa Şamil, 'Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din', *Tarih İncelemeler Dergisi*, c. XXIII. sy. I (2008), ss. 239–40.

zaferleri anlatan fetihnâmeler yazdırmıştır. Bey ve şehzadeleri çeşitli bölgelere vazifeli olarak göndermiştir. Bazı beyleri yanına alan Şâhruh, kazanılan ganimet ve hazineleri getirmek için Bursa'ya gitmiş, oradan İznik ve Çanakkale boğazına doğru ilerleyip büyük miktarda ganimet toplamıştır. Toplanan bu ganimetler, bitikçiler tarafından tespit edilip kaydedilmiştir. Dönemin meşhur kıraât ve hadis âlimi Şemseddin Muhammed-i Cezerî de alınarak Emir Timur tarafından Semerkand'a götürülmüştür. Cezerî'nin, Emir Timur'un özellikle dini hayatında önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.⁷²

Emir Timur'un, her zaman bilim insanları ile sanatkârlara önem verip saygıda kusur etmediği dikkat çekmektedir. Ayrıca Emir Timur, ordusuyla sefere çıkmadan önce hizmetinde bulunan görevlileri sefer yapacağı muhite gönderip oranın siyasi, ekonomik ve sosyolojik yapısı ile ilim ve sanatla ilgili bilgilerini toplatırdı. Bu da Emir Timur'un sefere çıkacağı yerin ekonomik zenginliğinin yanında ilim ve sanattaki durumuna da önem verdiğini, özellikle de alacağı ganimetin yanında oralarda bulunan bilim insanları ile sanatkârlarını da kendi başkentine götürmek istediğini göstermektedir. Nitekim zafer kazandığı yerlerde elde ettiği ganimetler arasında en büyük yeri âlimler ve sanatkarlar almaktaydı. Kâtipler ise bunları kaydederdi. Diğer taraftan Emir Timur, daima hem tarih hem de töreye büyük önem vermiştir.⁷³ Tabîbî'nin çalışmasında zikr ettiği gibi Timur, merkezi olan Semerkand'ı abat etmek pahasına girdiği ve ayak bastığı hemen her yeri yağmalayıp harap etmiştir. Ayrıca savaştığı topraklara savaştan önce yetkin görevlilerini gönderip oraların mükemmel haritasını çizdirir ve oralarla ilgili bilgi toplardı. Bu bilgiler siyaset, ekonomi, sosyoloji ve ilim ve sanat bilgilerini içerirdi. Zira Timur, bir bölgeyi sadece ekonomisi için değil bilim ve sanat adamları kendi himayesine almak için de fethetmek istiyordu. Nitekim her zaman onun ganimetleri arasında en büyük yeri âlim ve sanatkârlar almıştır. Hatta alınan bu ganimetler görevli kâtipler vasıtasıyla kayıtlar altına da alınmaktaydı.⁷⁴

Tarihi kaynaklarda Emir Timur'un ulemaya ve sanatkârlara verdiği önem ve gösterdiği saygıyı gösteren rivayet ve olaylar oldukça fazladır. Ayrıca Timur'un hizmetinde bulunan ve dönemin en önemli ve meşhur alim ve sanatkârları arasında yer alan kişileri, İbn-i Arabşah eserinde kaydetmiştir. II. Nu'mân (Ebû Hanîfe) olarak adlandırılan Nu'mâneddîn el-Hârezmî, *Kur'an-ı Kerim*'i yüz cilt olarak tefsir eden Muhammed el-Zâhid el-Buhârî, Arap,

⁷² Aka, a.g.e., ss. 42-43.

⁷³ Yüksel, a.g.m., ss. 247-248.

⁷⁴ Tabîbî, a.g.e., ss. 27-29.

Fars ve Türk kelimcilerin en büyüğü olarak kabul edilen Mevlânâ Ahmed b. Şemsu'l-e'imme es-Serâî, Sa'deddîn et-Taftâzânî, Seyyid Şerîf Muhammed el-Curcânî ve Şemseddîn Muhammed el-Cezerî bu âlimlerdendir.⁷⁵

Emir Timur, devletinin başkenti olan Semerkand'a büyük önem vermiş, önemli ilim ve kültür merkezi olması için büyük gayret göstermiştir. Hatta yaptığı seferler neticesinde oralarda bulunan hüner sahibi sanatkârlar ile ilim erbabını Semerkand'a getirmiş ve "Timur Rönesansı" adı verilen dönemi gerçekleştirmiştir. Semerkand'a getirilen ve Emir Timur tarafından himaye edilip desteklenen, çalışmalarını yapmaları için uygun ortam hazırlanan bu âlim ve sanatkârlar, Semerkand'ın gelişmesi, önemli bir kültür merkezi olması ve "Doğu'nun İncisi" vasfını kazanması için yaptıkları çalışmalarla destek olmuşlardır. Yaptığı seferler, kazandığı zaferlerle tanınan, yiğitliği ve cengaverliğiyle bilinen Emir Timur, bağ ve bahçelere önem veren, yenilerini oluşturan bir hükümdardı. Bazı rivayetlere göre Emir Timur, saraylarında bahçe değil, bilakis bahçelerinde saraylar yaptırır birisiydi.⁷⁶

"Doğu'nun incisi" olarak nitelendirilen Semerkand, İran, Türkistân, Hindistan ve Anadolu'dan gelen âlim ve sanatçılarla Emir Timur döneminde önemli bir kültür merkezi hâline gelmiştir. Bu dönemde yapılan mimarî eserler, onlar arasında da türbelerin önemli bir yeri vardır. Timurlu türbe mimarisinin en erken ve en güzel örneklerini barındıran Semerkand'daki Şâh-ı Zinde külliyesi ile Timurlu bazı önemli kişilerini türbeleri bunlardandır. Ayrıca türbelerin etrafında bulunan mescid, medrese ve hankahlar, daha önceki dönemlerde İran ve Türkistân'da bulunanlardan farklı bir özelliğe sahiptir. Emir Timur'un hâkimiyeti esnasında yapılan en önemli türbe ve ona bağlı olan mimari yapıtlar arasında en meşhuru Gûr-ı Emîr'dir. Külliye hankah, medrese, türbe ve değişik bölümlerden oluşmaktadır. Emir Timur'un evlat ve torunlarının çoğu, inşasına 1399'da başlanan bu külliye defnedilmiştir. Emir Timur sefer için gittiği yerlerde gördüğü ve beğendiği mimari yapıların benzerlerini Semerkand'a yaptırmıştır. Bu tip eserlerden biri, Bîbî Hanım Camii (1399-1405)'dir. Bu yapı, yüksek kubbeleri, eyvanları, diğer mimari özellikler ve muhteşem tezyinatıyla dikkat çekmektedir.⁷⁷

⁷⁵ Yüksel, a.g.m., s. 243.

⁷⁶ Aksoycuk Neslihan, 'Sosyal Bilimler', Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, c. 10, sy. 2 (2019), ss. 5-13.

⁷⁷ Beksaç, a.g.anm., ss. 180-183.

2.2. Şâhruh Döneminde İlim, Kültür ve Sanat

Mîrzâ Şâhruh, Timur'un en küçük oğlu olup babasının ölümü üzerine Horasan'da hâkimiyetini ilan etmiştir. Habîbî, Şâhruh ile ilgili şunları dile getirmiştir; “O, Timur'un oğullarının en ünlüsü olup, babası hayattayken büyük Horasan topraklarına vali tayin edilmişti. Horasan'da sanat ve kültürel faaliyetlerin gelişmesine katkı sağlayan Şâhruh, babasının vefat haberini alınca o toprakların hakimi olarak kendini ilan etmiş, adına Herât merkezinde hutbe okutmuş ve sikke bastırmıştır. Babasının cengâverliği ve zalimliğini terahhüm ve adalete dönüştüren Mîrzâ Şâhruh, ilim ve sanatı duyarlılık göstermesi ve öğreticiliğiyle Herât sarayını sanat ve ilim merkezi haline getirmiştir. Sahip olduğu Horasanlı marifetiyle bir yandan Timur'dan sonra ortaya çıkan kardeş ve yeğen mücadelelerini bastırmış diğer yandan da kendi topraklarının dışında Timur'un param parça olmuş imparatorluğunun topraklarının ekseriyetini muhafaze etmiştir.”⁷⁸

Kendisine muhalefet edenleri susturan Mîrzâ Şâhruh, ilim ve sanat faaliyetlerine özel bir ilgi göstermiş, âlim ve sanatkârları himaye edip çalışma yapmaları için uygun ortam hazırlamış ve teşvik etmiştir. Böylece Herât'ta ilim ve sanatın gelişmesine katkı sağlamıştır. Kendisi gibi oğulları Şehzâde Mîrzâ Baysungur ile Şehzâde Uluğ Beg de ilim ve sanata sempati duymuşlar, âlim ve sanatkârı himaye edip onlara teşvikte bulunmuşlardır. Hatta bizzat kendileri de şiir, edebiyat, tarih ve metamatikle uğraşmışlardır. Şâhruh'un oğullarından Şehzâde Mîrzâ Baysungur, babası hayattayken vefat etmiştir. Şehzâde Uluğ Beg ise oğlu Abdullatîf tarafından öldürülmüştür.⁷⁹

Timurluların toprakları, Timur'un vefatından sonra ikiye bölünmüştür. Şâhruh'a bağlı olan Doğu'da, Horasan ve Mâverâünnehir'de, kalan bölüm, kültür bakımından dönemin en zirve noktasına ulaşmıştır. Batı bölgeleri; günümüzdeki Batı İran, Irak, Gürcistan ve Ermenistan ise Celâluddîn Miranşah ve onun oğlu Ebûbekir ile Ömer'in hâkimiyeti altındaydı. Şâhruh döneminde Herât, devletin siyaset ve ilim merkezi konumundaydı. Bu özelliğini tam bir asır devam ettirmiştir. Bu dönem de iki bölümde incelenebilir. Bunlardan birincisi, Mîrzâ Şâhruh dönemi; ikincisi de Timur'un üçüncü oğlu Ömer Şeyh'in oğlu Sultan Hüseyin-i Baykara dönemidir. Sultan Hüseyin-i Bayraka, Şâhruh Mîrzâ'nın yolundan giderek

⁷⁸ Tabîbî, a.g.e., ss. 29-30.

⁷⁹ Aka İsmail, Timurlular, Orta Asya'nın Parlak Devri, ed. Mustafa Alican (İstanbul: Kronik, 2019), ss. 102-103.

özellikle Herât'i bir kültür ve edebiyat merkezi hâline dönüştürdü. Bunun gerçekleşmesinde çocukluk ve sıra arkadaşı Alî Şîr Nevâyî, dönemin önemli edip ve mutasavvıflarından Abdurrahmân-ı Câmî ile minyatür ustası Kemâluddîn Bihzâd'ın önemli bir yeri vardır.⁸⁰

Herât'ın gelişmesi, güzelleşmesi, süslenmesi ve donatılmasında Mîrzâ Şâhruh kadar onun eşi Gevherşâd ile Milket Ağa da gayret göstermişlerdir. 1410 yılında tamamlanan Bâğ-ı Sefîd adlı sarayın duvarları, Çin'den getirilen yeşim taşlarıyla kaplanmıştır. Hatta bu taşların üzerine çeşitli nakış ve resimler yapılmıştır. Şâhruh zamanında Herât, hem devletin hem de edebiyat ve sanatının merkezi hâline gelmiştir. Şâhruh da babasının izinden gitmiş ve fethettiği yerlerdeki dönemin önemli ilim ve sanat adamlarını beraberinde Herât'a getirmiştir. Ayrıca bu alim, şair ve sanatkârları himaye ederek onları desteklemiş ve onların Herât'a gelmelerini sağlamıştır. Ayrıca Memlûk sultanı Çakmak'ın istediği beş adet nadir dinî eserin Şâhruh'un hususi kütüphanesinde bulunması ve bu eserlerin birer nüshasının da Mısır'a gönderilmesi, onun döneminde Herât'ın bir ilim ve kültür merkezi haline geldiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁸¹

Mîrzâ Şâhruh, babası Timur'un yapmış olduğu tahribatı gidermeye çalışmıştır. Nitekim Herât'ta bulunan İhtiyâruddîn Kale'sini yaptırmıştır. Hatta oğlu Mîrzâ Baysungur'a Bâğ-ı Zâğan ve Bâğ-ı Sefîd'i yeniden inşa etmesini emretmiştir. Ayrıca şairler vasıtasıyla hem Farsça şiirleri hem de divanları özellikle Fîrdevsî'nin *Şeh-nâme*'sini toplamasını istemiştir.⁸² Şâhruh Mîrzâ döneminde gerçekleşen mimari ve sanat faaliyetleri, hanımı Gevherşâd da himaye edip desteklemiştir. Nitekim Gevherşâd, 1418 yılında mimar Kivâmüddîn b. Zeynüddîn Şîrâzî'ye Meşhed'de Gevherşâd camiini yaptırmıştır. Bu camii, zengin mozaik ve çinilerle süslenmiştir. Aynı mimara 1426 yılında Gevherşâd, Herât'ta Guzargâh adında Hacı Abdullah-ı Ensârî'nin türbesiyle irtibatlı cami ve dergahtan oluşan bir yapı yaptırmıştır. Kivâmüddîn b. Zeynüddîn Şîrâzî tarafından inşa edilen diğer bir mimari yapı da 1434 yılında yapılan Gevherşâd medresesidir. Şâhruh Mîrzâ döneminde yapılan önemli yapıtlardan diğeri de dört eyvanlı Hargird'deki Gıyâsiyye medresesidir.⁸³

Herât'ın bir ilim, kültür ve sanat merkezi olması için gerekli olan şartlar, Şâhruh Mîrzâ'nın gayret ve çabalarıyla oluşturulmuştur. Nitekim şair ve sanatkâr olan hükümdar, her

⁸⁰ Tabîbî, a.g.e., s. 30.

⁸¹ ORUÇ Cihan, 'Hüseyn-i Baykara Ve Zamanı (Yüksek Lisans Tezi)' (Dumlupınar Üniversitesi, 2013), s. 135.

⁸² Tabîbî, a.g.e., s. 31.

⁸³ Beksaç, a.g.anm., ss. 181-182.

zaman ilme ve sanata ilgi duymuş, onları desteklemiş, çalışmalarını yapabilecekleri uygun ortam sağlamıştır. Çeşitli şehirlerde ikamet eden ve çalışmalarını oralarda yapan dönemin önemli alim ve sanatkârlarını Herât'a davet etmiş, çeşitli eserlerin nüshalarını, ilmi gelişmelere katkı vermek ve ilmin gelişmesini sağlamak amacıyla farklı kütüphanelere göndermiştir. Ayrıca mimari yapılara ve tezyinat işlerine de ilgi göstermiştir. Hatta Çin ile ticari ilişkileri geliştirerek oranın sanat anlayışının Herât'a gelmesine imkân sağlamıştır. Hatta çeşitli kütüphaneler tesis ettirmiştir. Bütün bunlar, Herât'ın gelişmesi, ilim ve sanat merkezi olması bakımından büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca, Şâhruh Mîrzâ döneminde yaşayan Şerafedîn Alî Yezdî, Hâfız Ebrû, Abdürrezzâk-ı Semerkandî ve Nizâmeddîn-i Şâmî, Herât'ın bir kültür merkezi hâline dönüşmesinde önemli rol oynamıştır.⁸⁴

2.3. Şehzade Baysungur ve Uluğ Beg Döneminde İlim, Kültür ve Sanat

Timurlularda vuku bulan iktidar mücadelesinde devlet, merkezi Semerkand ve Herât olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bilinen kaynaklara göre Ebû Said devri (1451-1469) yıllar arasında Uluğ Beg'in kırk yıllık süren düzeni yerine, yeni Taşkent'ten davet ettiği Nakşbendî Şeyhi Hâce Ubeydullah Ahrâr'ın mânevî hakimiyetine değiştirilmiş oldu. Böylece Ebu Said devri, Uluğ Beg'in aksine din adamların hakimiyeti devri olmuştur.⁸⁵

Şehzâde Baysungur ve Uluğ Beg, hem ilme ve sanata önem vermelerine hem de bizzat ilim ve sanatla iştigal etmelerine rağmen ömürleri vefa etmediği için ilim ve sanata destek verip fazla katkı sunamamışlardır.⁸⁶ Hândmîr (ö. 942/1535-36) *Habîbü's-siyer*'inde bu konuyla ilgili şöyle demektedir:

“Şehzâde Mîrzâ Baysungur, her zaman ilim erbabının oluşturduğu meclislere katılırdı. Yaptığı çalışmalarla ilme hizmet edip katkı sunanları muhakkak ödüllendirirdi. İran ve Türkistan ile Mısır ve Azerbaycandan gelen alim ve sanatkarlar, onun Herât'ta tertip ettiği ilmî ve edebî meclislere katılırlardı. Şehzâde Mîrzâ Baysungur, onun huzuruna gelen alim ve sanatkârları büyük bir saygı ve hürmetle karşılar, onlara desteğini her zaman gösterir, çalışmalarını yapmaları için uygun ortam hazırlar ve çeşitli ihsanlarda bulunur ve onları mutlu ve hoşnut ederdi. Özellikle, hat, şiir, nakış ve kitapçılık işleriyle

⁸⁴ ORUÇ Cihan, 'Hüseyn-i Baykara Ve Zamani (Yüksek Lisans Tezi)' (Dumlupınar Üniversitesi, 2013), ss. 134-136.

⁸⁵ Aka, Timurlular Orta Asya'nın Parlak Devri, ss. 109-110.

⁸⁶ Tabîbî, a.g.e., s. 32.

iştigal eden sanatçılar, yaptıkları işlerde başarılı olduklarında, onlara çeşitli ödüller vererek onları çalışmalarında teşvik ederdi”.⁸⁷

İlme ve sanata önem veren Uluğ Beg de tarih, felsefe ve astronomiyle ilgilenmiştir. Semerkand’da büyük bir medrese ile güzel bir hankah yaptırmıştır. Dönemin önde gelen alimlerini buralarda görevlendirmiştir. Kendisine Sâni Batlamyus denen Mevlânâ Gıyâssuddîn Cemşid-i Kâşânî ve Mevlânâ Mu’înüddîn-i Kâşânî bu medresede hem müderrislik yapmışlar hem de ilmî çalışmalarda bulunmuşlardır. Hatta büyük bir emek vererek daha sonra Ziç-i Gurganî olarak anılan yeni bir Ziç (takvimleri hazırlamak için kullanılan yer) yaptırmışlardır.⁸⁸ Kaynaklarda Şehzâde Mîrzâ Baysungur ve Uluğ Beg’in gerek ilim gerekse sanatın gelişmesinde, Mîrzâ Şâhruh’un diğer oğullarına göre daha fazla katkı sağladıkları kayıtlıdır. Özellikle Şehzâde Mîrzâ Baysungur, Fars edebiyatının gelişmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.⁸⁹

Herât’ın önemli kültür ve sanat merkezi olmasında, Şehzâde Baysungur’un önemli bir yeri vardır. Babası Şâhruh Mîrzâ’nın açtığı yolu takip eden Mîrzâ Baysungur, edebiyat ve sanata ilgi duyup gelişmesi için destek vermiştir. Bazı büyük şehirlere vali olarak tayin edilmesine rağmen O, asla Herât’tan ayrılmamıştır. Tebrîz’den Türkmenlere karşı yapılan Azerbaycan savaşından Herât’a dönerken nestalik hatta meşhur olan hattat Ca’fer-i Tebrîzî’yi Herât’a getirmiş ve kendi kütüphanesine müdür olarak tayin etmiştir. Kendi yaşadığı sarayı, içerisinde barındırdığı kütüphanesiyle birlikte bir sanat merkezi hâline dönüştürmüştür. Şehzade Baysungur Fars edebiyatının hamisi olarak tanınmıştır. Kendisi de edip ve sanatkâr olup Farsça, Arapça hem de Türkçe şiirler yazmıştır. Firdevsî-i Tûsî’nin *Şeh-nâme*’sini yeniden istinsah ettirmiştir. Şehzade’nin kendisi dönemin en sanatkar ve hünermend hatta olarak bilinmiştir. Buna yetinmeye Şehzade kendi Konağını da dönemin akademisine değiştirilmiştir. Şehzade Baysungur’un konağında geliştirilen kütüphanede Caferi Tebrizi liderliğinde birçok sayıda sanatkâr ilk defa akademik olarak çalışmıştır. Alî Şîr Nevâyî, kendi eserinde onun akademisinde yetişin çoğu hattat ve nakkaşlardan bahs etmiştir. Mesela hattat ve ressam Muhammed b. Mahmûdü’l-Hayyâm, müzehhib Yûsuf, Muhammed-i Kirmânî,

⁸⁷ Hândmîr, *Habîbü’s-siyer*, c. 3, (Tahran, 1333), s. 622.

⁸⁸ Hândmîr, a.g.e., s. 622.

⁸⁹ Tabîbî, a.g.e., ss. 33-34.

Ahmet Cüre, Ebûbekir, Melik Muhammed, Abdulali Nakkâş, Ma'rûf Nakkâş, Muhammed b. Cemâleddîn-i Hârezmî bunlardandır.⁹⁰

Mîrzâ Baysungur'un şehrin dışında kuzey yönünde inşa ettirdiği mimari yapıtlardan Bâğ-ı Sefîd, oldukça şöhret sahibiydi. Çeşitli kıymetli taşlar ve çinilerle süslenmiş olan bu sarayda, Mîrzâ Baysungur'un yukarıda zikrettiğimiz kütüphanesi de yer almaktaydı. Bu kütüphanede, dönemin önemli alim ve sanatkârları araştırma ve incelemede bulunur, çalışmalarını devam ettirirlerdi. Hatta şairler de bu kütüphanede yer alan divanları, şiir mecmualarını incelerler, onlarla ilgili çalışmalar yaparlar, hatta onlara girişler yazarlardı. Bu kütüphane hala birçok önemli esere ev sahipliği yapmaktadır.⁹¹

Ca'fer-i Tebrîzî, sorumlu olduğu kütüphaneye ait bütün bilgileri, devamlı olarak Şehzâde Mîrzâ Baysungur'a resmi belgelerle bildirmiştir. Nitekim, Mîrzâ Baysungur döneminden günümüze kalan Ca'fer-i Tebrîzî'nin el yazısı ile yazılmış bir belge, "Dördüncü Tarih Kongresinde" Prof. Dr. Zeki Velidi Togan tarafından 1938 yılında Ankara'da tanıtılmıştır. Şehzâde'nin kütüphanesinde yapılan işlemleri detaylı bir şekilde ihtiva eden bu belge, o dönemin hüviyetini bu günlere yansıtması bakımından da önemlidir. Bu belgede Herât'ta kütüphanede bulunan önemli eserlerin, bizzat Üstad Ferîddudîn Ca'fer-i Tebrîzî tarafından yeniden telif edildiği, tezhibinin yapıldığı ve onarıldığı kayıtlıdır. Bu belgeye göre; Genceli Nizâmî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı 1441 yılında Yezd'de, *Hamse*'si 1444 yılında, *Hüsrev ü Şîrîn*'i 1444 yılında Herât'ta; Hasan-ı Dehlevî'nin *Dîvân*'ı Herât'ta 1448 yılında, Fîrdevsî -i Tûsî'nin *Şâh-nâme*'si 1451 yılında Herât'ta, Ebu'l-meâ'l-i Nasrullah'ın *Kelîle ve Dimne* 1459 yılında Herât'ta, Hâfız-ı Şîrâzî'nin *Dîvân*'ı 1456 yılında Herât'ta istinsah olunmuştur. Ca'fer-i Tebrîzî'nin Baysungur Kütüphanesinde oluşturmuş olduğu bu raporlardan, o dönemlerde şu faaliyetlerde bulunulduğu görülmektedir:⁹²

- Kitap Hazırlama Sanatı
- Tezyin ve tezhib sanatı (süleme ve dekorasyon, aydınlatma)
- İnşaat İşleri
- Büyük kıraliyet çadırları kurma ve inşa etme sanatı

Bu raporlarda kitap hazırlama sanatıyla ilgili, 24 usta ile 75 işçinin isimleri zikredilmektedir. Ancak, inşaat işlerinde çalışma yapan mimar ve işlerin isimleri

⁹⁰ Oruç, a.g.ylt., ss. 136-137.

⁹¹ Tabîbî, a.g.e., ss. 33-35.

⁹² Tabîbî, a.g.e., ss. 34-36.

belirtilmemiştir. Ayrıca bu raporlara Şehzâde Mîrzâ Baysungur'un yaptırdığı Herât kütüphanesi'nde görev alan kişiler şunlardır;

- Ca'fer-i Tebrîzi: Hattat, kütüphane müdürü, *Şeh-nâme* ve *Nüzhetü'l-ervâh* adlı eserleri yeniden istinsah etmiştir.
- Hâce Mîr Hasan: Eyer (Zîn) üzerindeki süsleme tarhları nakşetmekle ve Emîr Halîl ise *Gülistân*'daki tasvirleri çizmek ile ilgilenmiştir.
- Hâce Devlet ve Emîr Şemsüddîn kütüphanede sedefçilik, sedef işçiliği ile ilgilenmekteydi.
- Mîr Devlet Yâr: Müzehhib; Mevlânâ Sa'duddîn; kakmacılık sanatı ile uğraşmaktaydı.
- Mevlâna Şems: Hattat. *Hâce Dîvânı*'nı istinsah etmiştir.
- Mevlânâ Şihâb: Müzehhib. *Gülistân*'a tezhîp sanatını uygulamıştır.
- Abdu's-samed: Müzehhib. Ayrıca gemi üzerinde de çalışmaktadır.
- Hâce Abdu'r-rahîm-i Tarrâh: Mücellid, müzehhib. Ayrıca çadır dikmek ve çini üretmekle iştigal etmektedir.
- Hâce Ata: Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ını istinsah etmiş ve Sadruddîn'nin tarih levhaları üzerine çalışmıştır.
- Hâce Atâyî: Cedvel çizmekle meşhurdur. Sadruddîn'nin tarih kitabı ile Hâce'nin *Divanının* cedvellerini çizmiştir. Ayrıca Firdevsî-i Tûsî'nin *Şeh-nâme*'sinin cedvellerini de çizmiştir.
- Mevlânâ Alî: Sanatçıların eserlerini tezhib ederek aydınlatıp yeniden nakış ederek canlandırılırdı, ayrıca *Şeh-nâme* üzerine de çalışmıştır.
- Hâce Giyassuddîn-i Musavvir: Bazı risaleler ile Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ına çeşitli tasvirler çizmiştir.
- Mevlânâ Kıyâmuddîn: Mücellid. Bir *Şeh-nâme* nüshasını ciltlemiştir.
- Mevlânâ Kutb-ı Hoşnûvîs: Taberî tarihini istinsah etmiştir.

Şehzâde Baysungur kütüphanesinde bulunan yetmiş beş genç ressam ve sanatçı, aldıkları eğitim ve gördükleri destekle hem kendilerini geliştiriyorlar hem de sanatlarında ilerleme gösteriyorlardı. Nitekim bunlar, özellikle Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Mîrek Nakkâş ve Kemâlüddîn Bihzâd-ı Hirevî'nin yönetiminde alanlarında büyük üstatlar olmuşlardır. Ayrıca Mîrzâ Baysungur dönemindeki ilmî, kültürel ve sanatsal faaliyetler, Sultan Hüseyin-i Baykara dönemine bu bilgin ve hocalar vasıtasıyla aktarılmıştır. Bunların

öğrencileri, resim, minyatür ve cilt sanatının Herât'tan Horasan'nın diğer illerine, hatta Zahîrüddîn Bâbüşşah döneminde Hindistan'a yayılmasını sağlamışlardır.⁹³

Bu raporlarda, Mîrzâ Baysungur döneminin üç önemli eseri de zikredilmiştir. Bunlar:

1. Ünlü hattat Ca'fer-i Tebrîzî'nin istinsah ettiği Sa'dî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ı.
2. *Resâ'il-i Şems-i Baysungurî* “Brinson Kütüphanesinde bulunmaktadır”
3. Firdevsî-i Tûsî'nin *Şeh-nâme*'si. Müstensihi Herât Mîrzâ Baysungur kütüphanesinin müdürü Ca'fer-i Tebrîzî idi. Şu an eser Tahran Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Bu eserlerden ilk ikisi, 1451 yılında istinsah edilmiştir. Ancak *Şeh-nâme*'nin yaklaşık altmış bin beytinden yirmi beş bini Kütüphane müdürü tarafından istinsah edilmiştir. Ayrıca Ünlü hattat Ca'fer-i Tebrîzî; Sa'dî-i Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî ve Firdevsî-i Tûsî'nin eserlerini de istinsah etmiştir. Herât Kütüphanesi'nin müdürü ünlü hattat Ca'fer-i Tebrîzî yaptığı çalışmalarla Fars edebiyatı ve kültürünün hem canlanmasına hem de günümüze ulaşmasına büyük katkı vermiştir.⁹⁴

Mîrzâ Baysungur, ilme, şiire ve sanata önem vermiş, alimi ve sanatkârı himaye etmiş ve onlara destek olmuştur. Böylece bu dönemde ilmin ve sanatın gelişmesine ve ilerlemesine katkıda bulunmuştur. Mîrzâ Baysungur'un Herât'ta oluşturduğu ilmî ve kültürel atmosfer, Timurlular döneminde oluşan Rönesans hareketinde önemli bir pay sahibi olmuştur. Ayrıca Mîrzâ Baysungur'un kardeşi olan Uluğ Beg de aynı tavrı Semerkand'da sergileyerek oranın devletin önemli ilim ve kültür merkezi olmasına gayret etmiştir. Malum olduğu üzere Şehzade, felsefe, tarih, astronomi ve edebiyatta kendini yetiştirip geliştirmekle kalmamış, ayrıca âlim ve talebe de yetiştirmiştir. Bundan dolayı, Sultan Baykara döneminin ilim ve sanatına Şahruh Mirza ve Şehzade Baysungur yanında diğer bir temel ise Şehzade Uluğ Beg sayılmaktadır. Hiç şüphesiz Herât ve Semerkand'ın ilim ve sanat yönünden Timurlu Rönesans'ının merkezi olmasında en büyük pay Mîrzâ Şahruh'un oğulları Uluğ Bey, Mîrzâ Baysungur, İbrâhîm Mîrzâ ve Cuki Mîrzâ'ya aittir. Mîrza Baysungur ve İbrâhîm Mîrzâ

⁹³ Tabîbî, a.g.e., s. 36.

⁹⁴ Tabîbî, a.g.e., s. 33.

oluşturduğu Akademi ile Herât'ı, Uluğ Beg ve Cuki Mîrzâ da tesis ettiği medreselerle Semerkand'ı devletin ilim ve kültür merkezine hâline getirmişlerdir.⁹⁵

Tarihçi Munci Başî'ye göre Uluğ Beg, yetenekli ve irade sahibi bir padişahı. Ancak kendi oğlu Abdullatîf tarafından genç denecek bir dönemde öldürülmüştür. Babasını ve kardeşini öldürdükten altı ay sonra Abdullatîf de öldürülmüştür. Onun dönemi, her ne kadar din adamlarına refah getirse de halkın yaşamı zorlaşmış, askeri nizam ise bozulmuştur.

Herât'ta Şehzâde Baysungur'la başlayan akademik ve ilmi faaliyetler, daha sonra oğulları Alâüddeve ve Ebu'l-Kâsım Bâbü ile kuzeni olan Ebû Said tarafından devam ettirilmiştir. Abdullatîf'in ölümünden sonra Ebû Said, Semerkand, Timurlu devletin diğer baş merkezini ele geçirme çabasında bulundu. Fakat Mîrzâ Bâbü, Semerkand üzerine yürüdüğü zaman, Ebu Saîd yenilmiştir. Daha sonra Ebû Saîd 1451 yılının haziran ayında Özbekler'in Hanı Ebûl-Hayr'ın yardımıyla ilk başta Taşkent oradan da Hocand, daha sonra ise Semerkand'ı İbrahim Sultan'ın oğlu Abdullah'ın ölümüyle kolayca işgal etmiştir. Böylece Mîrzâ Bâbü'nün ölümü üzerine Ebû Saîd Horasan'ın idaresini ele geçirmiştir.⁹⁶

2.4. Sultan Ebû Said ve Sultan Hüseyin-i Baykara Döneminde İlim, Kültür ve

Sanat

Mîrzâ Şâhruh ve Şehzâde Baysungur'un izinden giden Ebû Said'in iktidarı 18 sene sürmüştür. Sultan Ebû Saîd ilk başta Uluğ Beg'in sarayında bulunmuştur. Sultan Ebû Said, padişahın ölümünden sonra oğlu Abdullatîf tarafından hapsedilmiştir. Molla Câmî'nin şiirlerinden anlaşıldığına göre, Ebû Said ilim sever ve sanatkâr bir padişah olarak her zaman bilim adamları ile sanatkârları himayesi altına almış ve onları himaye edip desteklemiştir. Ayrıca, onun döneminde başta Horâsân olmak üzere, Türkistân, Turan, Irak, Kirman, Zebulistan, Sistan, Mazindirân ve Maveraünnehir'de bilim ve sanat son derece gelişmiştir.⁹⁷ Sultan Ebû Saîd, Uzun Hasan'ın eline esir düşmesinden sonra Gevherşâd Hatun'un torunu Mîrzâ Yâdigar'ın eliyle öldürülmüştür. Sultanın ölümünden sonra oğullarından önce Sultan

⁹⁵ Oruç, a.g.ylt., s. 137.

⁹⁶ Tabibî, a.g.e., ss. 33-37; Aka, a.g.e., ss. 107-108.

⁹⁷ Hikmet Ali Asgar, *Nûrüddîn Abdurrahmân Câmî (Hc 817-898)* (Tahran: Mutezemin Tahkikat der Tarih Asar-ı Manzum ve Mensur Ahir-i Su'ara, 1320), ss. 11-12.

Ahmed Türkistan ve Buhârâ'da daha sonra Sultan Mahmûd, Bedahşân ve Hıtlan'da Timur hükümdarı hüküm sürmüştür.⁹⁸

Herât, Mîrzâ Şâhruh ve oğlu Mîrzâ Baysungur döneminde Timurlu devletinin ilk yarısında ilim, sanat ve kültür merkezi haline gelmiş ve dünyaca meşhur alim, şair, bilim adamı ve fazıllara ev sahipliği yapmıştır. Mîrzâ Şâhruh döneminde başlatılmış olan bu ilmî ve sanatsal faaliyetler, Ebû Said'in on senelik iktidarında gelişmeye devam etmiş ve Hüseyin-i Baykara döneminde ise zirveye ulaşmıştır.⁹⁹ Timurlu devletinin dikkat çeken liderlerinden olan Ebû Said, yaptığı çalışmalar, gösterdiği gayret ve çabalar neticesinde bir asırlık Timurlu kültür ve geleneğini oluşturmuştur. Şâhruh'la Horasan'da başlayan bu kültürel, ticari, edebi ve mimari faaliyetler, Hüseyin-i Baykara döneminde somutlaştırılarak zirveye ulaştırılmıştır. Dönemin önemli tarihçilerinden Hândmir'e göre, Sultan Hüseyin-i Baykara, Şehzâde Baysungur ve Şâhruh Mîrzâ'nın başlattıkları yoldan giderek Herât'ta gerek maddi gerekse manevi yönden parlak bir dönemin oluşmasını sağlamıştır.¹⁰⁰

Timurlu devletin en önemli ve son padişahı olan Hüseyin-i Baykara b. Mansûr b. Baykara b. Ömer Şeyh b. Timur (Sultan Hüseyin-i Baykara'nın babası Gıyasettin Mansur Mirza, Baykara Mirza'nın üçüncü oğlu idi, Baykara Mirza ise Emir Timur'un ikinci oğlu olan Ömer Şeyh'in en küçük oğludur) 1438 yılında Herât'ta doğmuştur. Sultan Hüseyin'in annesi Firuz Begüm ise Emir Timur'un büyük kızı Ağa Begüm'ün oğlu Sultan Hüseyin'in kızı idi, böylece Sultan Hüseyin hem anne ve hem baba tarafından Timurlu soyundandı. Kaynaklara göre, Timur'un ölüm sırasında Hüseyin'in dedesi Baykara 12 yaşında olduğu bilinirdi.¹⁰¹ Timurlu devleti, Sultan Ebû Said'in ölümüyle zaafa düşmüş, ancak Hüseyin-i Baykara birçok taht mücadelelerinden üstün çıkarak 1370 senesinde Herât tahtına oturmakla Timurlu devletin en parlak dönemini ayakta tutmuştur.¹⁰² Böylece, Sultan Baykara'nın himaye ve çabalarıyla Herât, Şâhruh Mîrzâ ve Ebû Said dönemlerinden sonra gerçek Rönesans ve altın dönemini yaşamıştır.¹⁰³

Sultan Hüseyin-i Baykara, devlet işlerinin yanında ilim, sanat ve kültür faaliyet ve çalışmalarına da büyük önem vermiştir. Nitekim her konuda haftada iki defa dönemin önemli

⁹⁸ Tabîbî, a.g.e., s. 38.

⁹⁹ Hikmet, a.g.e., s. 12.

¹⁰⁰ Oruç, a.g.ylt. s. 137.

¹⁰¹ Aka, a.g.e.s. 113.

¹⁰² Aka, a.g.e., ss. 114-116.

¹⁰³ Tabîbî, a.g.e., s. 38.

alimlerinin katıldığı meclisler kurmuş, onların görüşlerine önem vermiş ve her zaman o görüşleri göz önünde bulundurmuştur. Sultan Hüseyin-i Baykara, ilme ve sanata önem verdiği gibi âlim ve sanatkara da sahip çıkmış, onlara yapacakları çalışmada destek olmuştur. Dönemin önemli şâirlerinden Alî Şîr Nevâyî, Fars şiirinin son klasik şairi addedilen Abdurrahman-ı Câmî ve Vâiz-i Kâşifî, onun Herât'ta oluşturduğu meclislerin müdavimlerindendi. Bunlar, yazmış oldukları bazı eserleri ile oluşturdukları divanlarını Sultan Hüseyin-i Baykara'ya takdim etmişlerdir. Hatta devlet idaresinde her zaman çok önemli rol de oynamışlardır. Sultan'ın sarayında ve tertip ettiği meclislere dönemin önemli önemli alim, şair, ve sanatkarları katılmıştır. Hâtifî, Ehlî-i Şîrâzî, Asafî, Seyfî-i Buhârî, Mîr Hüseyin-i Muammâyî, Yûsuf Bedî, Ahi, Muhammed Sâlih, Hüseyin Kâmî, Hâmidî, Hilâlî-i Çağatayî ve Bennâî; tarihçi Devletşâh, Mirhand ve Hândmir; hattatlardan Sultan Ali Meşedî ile Mir Ali-i Herevî; musikişinaslardan Hoca Abdullah Murvârid, Kul Muhammed, Hüseyin-i Êdî, Şeyhî Nâyî; bestekârlardan Gulâm Şâdî ve Mîr Azû bunlardandır.¹⁰⁴

Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Herât'ın gelişmişliği ve zenginliği sadece manaviyatla değil, yapılmış olan saraylar, bahçeler, camiler, medreseler, hastaneler mimari yapılarla, sulama tesisleriyle, ziraat ve bağcılık faaliyetleriyle gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Bâğ-ı Sebz, Bâğ-ı Sefîd ve Bâğ-ı Zâgân gibi eski saraylara ek olarak Sultan Hüseyin-i Baykara'nın yaptırdığı Bâğ-ı Cihânârâ başta olmak üzere birçok devlet erkânının yaptırdıkları saraylar ve köşklarle donatılmıştır. Herât, başta sultan olmak üzere devlet adamları ve hali vakti yerinde olanların gayret ve destekleriyle ilmin, sanatın, şiirin, musikinin, resim ve yazı sanatının geliştiği bir merkez konumuna gelmiştir.¹⁰⁵

Abdürrezzâk-ı Semerkandî, Bâğ-ı Cihânârâ sarayında türlü türlü ağaç ve çiçeklerin olduğundan bahsetmektedir. Hem Bâğ-ı Cihânârâ hem de diğer köşk ve saraylar, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde yazı, sanat, şiir, musiki, kültür ve eğlence faaliyetlerinin gerçekleştiği ve desteklendiği merkezler olarak dikkat çekmektedir. Zeynüddîn-i Vâsifî, hatırat hüviyetinde olan *Bedâyiü'l-vakâyi'* adlı eserinde, başta Sultan Hüseyin-i Baykara olmak üzere Alî Şîr Nevâyî, Molla Câmî gibi dönemin önemli şahsiyetlerinin tertip ettiği ya da katıldığı meclislerin bir kısmını ayrıntılarıyla zikretmiştir. Bu meclislere katılanlar kendileri için önceden belirlenen yerlere oturuyorlardı. Bu meclislerde ilmî sohbetler, mütalaalar ve müşaverler yapılıyor, şiir ve sanat üzerine konuşuluyor ve bunlar üzerine

¹⁰⁴ Algar Hamid, 'Hüseyin-i Baykara', *DİA*, c. XVIII, 1998, ss. 530-32.

¹⁰⁵ Hikmet, a.g.e., ss. 12-13.

değerlendirmelerde bulunuyordu. Ayrıca ziyafetler veriliyor, musiki icra ediliyor ve eğlenceler tertip ediliyordu. Şairler ya kendi ya da başka şairlerin şiirlerini okuyor, okunan şiirler vezin, teknik, dil ve üslup yönünden değerlendirmeye tabi tutuluyordu. İrticalen şiirler yazılıyordu. Bu meclislere katılmak için inşa ve muammada başarılı olmak ve bunların bedii örneklerini vermek önemli görülüyordu. Bu meclisler, tarihte "Baykara Meclisi" diye şöhret kazanmıştır. Daha sonra bu meclisler pek çok Türk saraylarında tertip edilmeye başlanmıştır. Doğal olarak oluşturulan bu meclisler, ilmin, sanatın, edebiyatın ve şiirin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Hattı Osmanlı dönemi Türk edebiyatında Baykara Meclisleri, meclislerin müşebbehün bihi olarak kabul edilmiş ve birçok şiirde bir kıyas unsuru olarak kullanılmıştır. Bu şiirlerde daha çok sazlı ve eğlenceli bir gelenek olarak yerini almıştır. Hatta Osmanlı şairlerinin toplantıları, Baykara meclisleriyle özdeşleştirilmiştir.¹⁰⁶

Tertip edilen ve Baykara Meclisleri olarak anılan bu meclislere dönemin önemli alimleri, sanatkârları, şairleri, hanende ve sazandeleri, belli mesleklerde maharet sahibi olanlar ile gelecek vaat eden kişiler katılmaktaydı. Nitekim bu meclislere Hâfız Beşîr, Hâfız Hasan Alî ve Şâh Muhammed gibi en meşhur hanendeler (şarkıcılar), Hasan-ı Nâyî, Kul Muhammed-i Ūdî, Hasan Balabanî, Ahmed-i Gicekî ve Küçük Alî-i Tanbûrî gibi üstat sazandeler (saz çalanlar) iştirak etmekteydi. Ayrıca Bennâî, Âsafî, Emîr Süheylî, Seyfî-i Buhârî, Riyâzî-i Türbetî, Mîr Ser-bürehne, Burhân Kank, Mîrhând, Muîn-i İsfizârî, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, Halîl-i Sahnâf, Abdülvâsi'-i Münşî gibi devrin en ünlü şair ve sanatkârları da bu meclislerin müdavimlerindendi. Tertip edilen bu meclislerde bazen ziyafetler veriliyordu. Musikinin de icra edildiği bu eğlenceli meclislerde, çeşitli şerbetler, macunlar, meyveler ve yemekler ikram ediliyordu. Meclise katılanlar arasında karşılıklı şataşma ve şakalaşmalar, latifeli ve nükteli konuşmalar gerçekleşmekteydi. "Nevâyî" şeklinde de anılan "Baykara" meclisleri, hem ilmin hem de sanatın gelişmesine, alim ve sanatkarların yetişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Kültürel atılımın gerçekleşmesine de önemli destek sağlamıştır. Bu da Herât'ın önemli bir kültür ve sanat merkezi olmasına imkan sağlamış, dönemin alim ve sanatkarları için cazip bir konuma gelmesini sağlamıştır. Tabii ki bunda başta sultan olmak üzere devlet erkânı ile halkın önde gelenlerinin de desteklerinin de etkisi büyük olmuştur.¹⁰⁷

Ayrıca, şehirde toplanan büyük servet, her türlü iktisadi faaliyetleri de arttırmış, eski çarşı ve pazarlar, yapılan yeni ilavelerle büyümüş, böylece esnaf teşkilatı daha da

¹⁰⁶ Köprülü Mehmet Fuat, 'Çağatay Edebiyatı', İA, c. III (Ankara: MEB yay, 1945), s. 298.

¹⁰⁷ Köprülü, a.g.e., s. 299.

kuvvetlenmiştir. Şifâhiye adlı tıp okulu, bu dönemde yapılan önemli imar faaliyetlerinden biri olarak dikkat çekmektedir. Bu noktada Emîr Alî Şîr Nevâyî'nin de bu tip çalışmalara önem verip desteklediği görülmektedir. Nitekim o, yüz otuz beş tane binanın yanı sıra elli iki kervansaray ve ribat, on dokuz sarnıç, yirmi cami, on dört köprü, dokuz hamam, yedi hankah ve medresenin yanı sıra birçok vakıf inşa ettirmiştir. Sayıları 370'i bulan bu yapıların maalesef çoğu günümüze kadar erişmemiş olsa da şüphesiz IV. yüzyıl Horasan ekonomisine büyük katkı sağlamıştır.¹⁰⁸

Hüseyin-i Baykara devrinde vakıfların büyük oranda arttığı, bu kurumlara genel nezaret vazifesi ile mükellef olan sadaret memuriyetinin işlerini artık bir kişinin kontrol etmesi mümkün olmadığından yana aynı zamanda iki vezirin sedaret mevkisinde bulunmasına da rast geliriz. Ayrıca, Herât'ta var olan medreseler, ilim ve sanatın gelişmesine ve Herât'ın önemli bir ilim ve sanat merkezine dönüşmesine önemli katkılar sunmuştur. Eski Nizâmiye medresesi, Gevherşâd Ağa'nın "Mehd-i ulyâ Gevher Şad Ağa" yaptırdığı Medrese-i Ulyâ, Sultan Hüseyin-i Baykara'nın yaptırdığı Sultâniye, Nevâyî'nin yaptırdığı İhlâsiye medreseleri ile Gıyâsiye medresesi bu dönemin önemli eğitim kurumlarındanıdır.¹⁰⁹

Şehzâde Mîrzâ Baysungur döneminde başlatılan ilmî çalışmalar ile sanatsal faaliyetler, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde de geliştirilerek devam ettirilmiştir. Nitekim XV. yüzyılın ortalarında Herât'ta oluşturulan akademik ortam, daha sonra "Herât ekolüne" dönüştürülmüştür. Bu ekolün içinde yetişen şair ve sanatçılar, dünyaya edebiyatına ve sanatına hizmet vermiştir. Herât'ta dünyaya gelen Kemâlüddîn Bihzâd, aynı yüzyılda Sultan Baykara ve Emîr Alî Şîr Nevâyî'nin himayesiyle İslam âleminin en büyük rassamı olarak Herât'ta resim ve minyatür sanatını yeniden canlandırmıştır. Getirilen yenilikleri, geleneksel İslam sanatına yeni bir tasvir ve yeni bir bakış açısı kazandırılmıştır. Realizm, resimlerdeki duruş biçimi, konuşmayı ve tartışmayı anlatan hareketleri çok iyi yakalaması, yüz ifadelerini konuya uygun hale getirmesi, renklerin, bilhassa mavinin tonlarını ustaca kullanması Bihzâd'ı, dönemin nadir incisi olarak kabul edilmesini sağlamıştır.¹¹⁰ Diğer taraftan Herât'ta oluşturulan el yazma eserleri, bir Türk devleti olan Akkoyunlularla göre karşılaştıracak

¹⁰⁸ Oruç, a.g.ylt., ss. 139-140.

¹⁰⁹ Oruç, a.g.ylt., s. 139.

¹¹⁰ Çetindağ Yusuf, *Ali Şir Nevai: Hayatı Sanatı Eserleri* (İstanbul: Fatih İstanbul yay, 2014), s. 39.

olunursa, Herât'takilerin daha kaliteli ve güzel oldukları görülmektedir. Tabii ki bunun sebebi, dönemin önemli sanatkarlarının mahareti, becerisi ve yetkinliğiyle ilgilidir.¹¹¹

Nestalik hattının en önemli temsilcisi olarak bilinen Alî-i Meşhedî, Mîr Alî-i Herevî, Ca'fer-i Tebrîzî ve Sultan Muhammed Nur, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminin önemli hattatlarıdır. Ağa Mîrek, Kâsım Alî, Mevlânâ Alî, Emîr Hasli, Hâce Gıyaseddîn bu dönemin dikkat çeken musavvir ve nakkaşlarıdır. Mevlânâ Kıvamüddîn bu asrın önemli mücellididir. Herât mektebinde, "Divanî" adıyla yeni bir yazı çeşidi oluşturulmuştur. Gelibolulu Âlî'ye göre divanî yazının ilk ve en güzel örnekleri, Sultan Hüseyin-i Baykara'nın münşisi Mevlana Hâce Şihâbeddin Abdullah-ı Mürvârid tarafından verilmiştir.¹¹²

Herât, bu dönemde özellikle halıcılık, ciltçilik, hat sanatı, tezhip, bakır işlemeciliği, ipek mensucat, seccade dokumacılığı ve minyatür sanatının geliştiği bir yer olarak dikkat çekmektedir. Bunlardan özellikle tezhip sanatı, altın devrini yaşamıştır. Safevîler dönemine öncülük eden bu tezhip okulu, daha sonra Osmanlı tezhip sanatının gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Sultan Hüseyin-i Baykara'nın himayesinde Alî Şîr Nevâyî, Molla Câmî, Gulâm Şâdî ve daha birçok sanatkarın çalışmaları neticesinde musikide önemli bir konuma sahip olan "Herât musiki okulu" doğmuştur.¹¹³ Sanatta meydana gelen değişim sonucunda dekoratif tasarımlarda yeni renk uyumları kullanılmıştır. Nitekim çinicilikte yüzyılın ilk dönemlerinde baskın olan mavi ve yeşil renkler yerini sarıya bırakmıştır. Benzer bir değişim mozaikte de görülmektedir. Mîrzâ Şâhruh döneminde kullanılan renkler oldukça sınırlıyken, Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında amber, koyu mavi gibi yeni renkler kullanılmaya başlanılmıştır.¹¹⁴

¹¹¹ Oruç, a.g.ylt., s. 140.

¹¹² Gelibolulu Mustafa Ali, *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-ı Hünerveran)*, (Haz.) Cunbur, Müjgan (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982), s. 108.

¹¹³ Yıldırım Talip, *Hüseyin-i Baykara Divanı: İnceleme-Metin-Dizin*, (İstanbul: Hayat yay, 2010), s. 22.

¹¹⁴ Glenn D. Lentz, Thomas W., and Lowry, Timur and the Princely Vision : Persian Art and Culture in the Fifteenth Century (Washington: Smithsonian Institution Press, 1989), s. 256.

3. BÖLÜM: Timurlu Dönemin Üç Parlak Yıldızı

Şüphesiz Herât ve Kabil’de hüküm süren Timurlu hükümdarlar, devletin kurucusu olan Timur’un aksine Horasan kültür ve adabıyla teçhiz olmuşlar ve yeni medeniyet onlara oldukça cazib gelmiştir. Herât ve Kabil’de yeni medeniyet ve iktidar kuran Timurlu padişahlar, bu diyarın ilim, sanat ve edebiyatını benimsemişlerdir. Bunun neticesinde hem hünermend bir toplum oluşturmuşlar hem de âlim ve sanatkârlara önem veren, onları himaye edip destekleyen bir devlet oluşturmuşlardır. Tarihçilere göre, bu dönem bir yandan şair ve yazarlar dönemi olduğu gibi diğer taraftan eser yazma ve eski eserlerin canlandırılması için de parlak bir dönem olmuştur. Bu dönem şairleri, Hâfız-ı Şîrâzî, Sa’dî-i Şîrâzî, Enverî-i Ebîverdî, Hakanî-i Şîrvânî, Zahîrüddîn-i Faryâbî, Nizâmî-i Gencevî, Emir Hüsrev-i Dihlevî, Emîr Hasan-ı Dihlevî ve Kemal-i Hocendî gibi şairlerin üslup ve tarzlarını takip etmiştir.¹¹⁵

Bir asırdan beri Timurluların başkenti Semerkand, özellikle de Herât sanat, ilim ve kültür faaliyetlerinin gerçekleştiği önemli bir merkez konumuna yükseldiği için dünyanın her tarafından âlim ve sanatkârların geldiği bir mekân olmuşlardır. Bundan dolayı bu şehirlerde hankahlar, medreseler, kütüphaneler vb. yapılmıştır. Herât anılınca, buranın önemli bir kültür merkezi olmasında önemli katkıları olan, Timurlu sanat dünyasının hüviyetini belirleyen, ilmi ve sanatı seven, âlim ve sanatkârları himaye eden başta Sultan Hüseyin-i Baykara olmak üzere, Mîr Alî Şîr Nevâyî, Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve nakkaş Kemâluddîn-i Bihzâd’ı anmak gerekir. Timurlu döneminin paralayan üç yıldızı olarak telakki edilen Mîr Alî Şîr Nevâyî, Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve nakkaş Kemâluddîn-i Bihzâd, gerek kaleme aldığı eserler gerekse kültürel faaliyetlere yapmış oldukları katkılar vesilesiyle Horasanlılar, Herâtlılar ile Farslar ve Türkler tarafından saygı ve sevgi ile anılmaktadırlar. Sultan Hüseyin-i Baykara döneminin büyük şair, edip ve devlet adamlarından olan Alî Şîr Nevâyî’nin ayrı bir yeri ve konumu vardır. Çünkü o, dönemin önemli fazıl ve âlimi olmasının yanında devlet erkanı arasında sahip olduğu güç ve bulunduğu konumla dikkat çekmektedir. Ayrıca dönemin şair ve âlimlerinin en büyük hamilerinden biri olarak görülmektedir. Onun maddî ve manevî desteğiyle Herâtlılar ve Herât’a gelenler, ilim, sanat ve kültürel faaliyetlere iştirak etmişler ve bu alanda hizmet vermişlerdir.¹¹⁶

¹¹⁵ Tabîbî, a.g.e, ss. 54-55.

¹¹⁶ Tabîbî, a.g.e, s. 58.

3.1. Emîr Alî Şîr Nevâyî

Emîr Alî Şîr Nevâyî, 14 şubat 844/1441'de Herât'ta doğmuş ve 906/1501'de aynı şehirde vefat etmiştir. Sultan Hüseyin-i Baykara'nın çocukluk ve sıra arkadaşıdır. Hüseyin-i Baykara, sultan olunca, Nevâyî de onun veziri olmuştur. Her iki dost, Horasan ve Herât'ın kültürel açıdan gelişmesi, halkın da huzur içinde yaşaması için çalışmışlardır. Alî Şîr Nevâyî'nin babası Kiçkine Bahâdır, ömrünün son yıllarında Ebu'l-Kâsım Bâbü'r'ün hizmetine girmiştir. Ayrıca, daha sonra Nevâyî'nin ataları da Timur Oğlu Ömer Şeyh'in hizmetinde bulunmuştur.¹¹⁷ Anne tarafından dedesi olan Emîr Ebû Saîd Çiçek, Hüseyin-i Baykara'nın dedesi Baykara Mîrzâ'nın beylerbeyiliğini yapmıştır. Bu nedenle Sultan Hüseyin-i Baykara ve Emîr Alî Şîr Nevâyî'nin çocukluğu beraber geçirmiş ve birlikte eğitim görmüşlerdir.¹¹⁸ 1447'de Sultan Şahruh'un vefatıyla Herât'ta kargaşa çıkınca, babası Kiçkine Bahadır küçük oğlu Alî Şîr'i de yanına alarak Irak'a gitti. Bu yolculuk sırasında *Zafer-nâme* yazarı Timur'un tarihçisi Şerefüd-din Alî-i Yezdî ile tanıştığı bilinir. Böylece Nevâyî'nin Ebu'l-Kâsım Bâbü'r'un tahta geçtiği 1452 yılına kadar Herât dışında yaşadığını anlamaktayız. Alî Şîr Nevâyî'nin babası Kiçkine Bahadır da Ebu'l-Kâsım Bâbü'r döneminde bir süre Sebzar şehri emirliğinde bulunmuştur. Kısa bir dönem Nevâyî'yi Herât'ta bırakarak Sebzevar şehrini idare eden Kiçkine Bahadır daha sonra yine Nevâyî'yi Herât'ta bırakıp memur olarak Astarabat'a gitmiştir. Nevâyî on beş yaşına geldikten sonra yakın dostu Hüseyin-i Baykara ile Ebu'l-Kâsım Bâbü'r'ün hizmetine girmiştir.¹¹⁹

Ebu'l-Kâsım Meşhed'e giderken Hüseyin-i Baykara ve Alî Şîr'i de beraberinde götürmüştür. Bâbü'r 1457'de Meshed'de ölünce Hüseyin-i Baykara Merv'e dönmüştür. Alî Şîr ise Meshed'de kalarak tahsiline devam etmiştir. Bâbü'r'ün ölümüyle hâmisiz kalan Alî Şîr, Timurlular'ın kuşçu emirlerinden Seyyid Hasan Erdeşir'den yardım ve ilgi görmüştür.¹²⁰

Meşhed'de Nevâyî, Alî Rızâ medresesinde eğitim alırken bir süre İranlı âlim ve şair ile tanışma fırsatı buldu ve çoğundan ders almayı başardı. Vaktinde zamanının çoğusunu kitab

¹¹⁷ Kaya Önal, Alî Şîr Nevâyî'nin Divanları', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy.1, (2007), ss. 46-56.

¹¹⁸ Kaya Önal, a.g.m., s. 47.

¹¹⁹Bulut Serdar, 'Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâyî'nin Hayatı , Edebi Kişiliği , Eserleri ve Türk Dili'ne Katkıları', *Asya Studies-Academic Social Studies*, 2017, ss. 23-41.

¹²⁰ Kut Günay, 'Ali Şîr Nevâyî', *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989), ss. 449 <<https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>>, Erişim: 07.04.2021.

okumakla geçiren Nevâyî, arada Emîr Dervîş Muhammed Tarhan ve Emîr Ahmed Hacı ile sohbetlere katılırdı.¹²¹ Ayrıca Şeyh Kemâl-i Tevbetî ile görüşen Nevâyî, ondan da feyz almıştır. Babasının vefatı üzerine Herât'a dönen Alî Şîr, Ebû Sa'îd Mîrzâ'nın hizmetine girmiştir. Ancak Hüseyin-i Baykara'yla olan yakınlığı sebebiyle Ebû Sa'îd Mîrzâ'nın hizmetinde fazla kalamamış ve onun yanından ayrılmıştır. Herât'tan Semerkand'a giderek orada Hâce Fazlu'llâh Ebû Leysî hankahına intisap ederek iki sene derslere devam etmiştir.¹²²

Böylece ömrü, Herât başta olmak üzere Teft, Horasan, Sebzvâr, Meşhed, Semerkand, Esterabâd şehirlerinde geçtiği için bu şehirlerde Şerefüddîn Alî-i Yezdî, Şeyh Kemâl-i Tevbetî, Hâce Fazlu'llah Ebû Leys-i Semerkandî, Sultan Ebu'l-Kâsım Bâbü, Abdurahmân-ı Câmî gibi devrinin meşhur âlim ve şairleriyle tanışmıştır. Onların bilgilerinden feyz alarak bazılarının derslerine katılmıştır. Nevâyî'nin âlim olarak yetişmesinde Ebû Leys-i Semerkandî'nin, şair ve devlet adamı olarak yetişmesinde de Abdurahmân-ı Câmî'nin büyük etkisi olmuştur.¹²³

Nevâyî'nin ezberlediği ilk şiir, Kâsımü'l-Envâr'ın Farsça bir gazelidir. Şair o zaman üç dört yaşlarında olduğunu, *Mecâlisü'n-nefâyis*'teki Kâsım-ı Envâr maddesinde açıklamaktadır. Nevâyî'nin küçükken çok hoşlandığı ve okumasından bıkmadığı eser, Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Mantuku't-tayr*'ı olmuştur. Şair, kitaba ne kadar bağlandığına dair anılarını bizzat *Lisânü't-tayr* adlı eserinde anlatmıştır. Böylece Nevâyî, bu esere o kadar merak sarmış ki, kimseyle konuşmaz, bu kitaptan başka bir şeyle uğraşmazmış. Çocuklar arasındaki dedikoduları duyan babasıyla annesi, kaygıya kapılarak kitabı saklamışlardır. Fakat o, kitabı bulup yine gizlice okumaya devam etmiştir.¹²⁴

Bilinen kaynaklara göre, Alî Şîr Nevâyî 12 yaşlarındayken Sebzvâr'da ünlü şair Mîr Şâhî ile mektuplaşmıştır. 14 yaşlarında iken kendini çevresine yetenekli bir şair olarak duyurmuştur. Alî Şîr Nevâyî, henüz çocuk sayılacak bir yaşta iken çevresindeki kaliteli şairlerin de etkisiyle çeşitli şiirler kaleme alan bir şair olmuştur.¹²⁵

Emîr Alî Şîr Nevâyî, Mîrzâ Baykara'nın torunu Hüseyin-i Baykara'nın çocukluk ve sıra

¹²¹ Ahmet Kartal ve Yusuf Çetindağ, 'Alî Şîr Nevâyî', *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2021.

¹²² Hatice Tören, *Alî Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî* (Ankara: TDK yay, 2001), s. VII.

¹²³ Kaya, 'Alî Şîr Nevâyî'nin Divanları', a.g.m., s. 47.

¹²⁴ Agâh Sırrı Levend, *Alî Şîr Nevâyî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, ed. 4, (Ankara: TDK yay, 1965), s. 49.

¹²⁵ Bulut, a.g.m., s. 26.

arkadaşı, sultan olduktan sonra da candan dostu ve veziri olmuştur.¹²⁶ Sadece Çağatay edebiyatın kurucusu değil, bütün Türk edebiyatının en büyük edip ve temsilcilerinden olan Nevâyî, Hüseyin-i Baykara'nın Herât'ta tahta çıkmasından sonra, daima onun yanında yer almış ve destek olmuştur. Sultan Baykara, Nevâyî'ye sadaret makamı dışında saltanatın "emîn-i mühr"i unvanını vermiştir.¹²⁷ Sultan Hüseyin-i Baykara, Alî Şîr Nevâyî Semerkand'dan Herât'a geldiği zaman, ona karşı duyduğu sevgiyi ihtiva eden şiir söylemiştir;

چگویمت که چه خوش آمدی مسیح صفت
به یک نفس همه درد مرا دوا کردی

Ey Mesih sıfatlı! Sana nasıl hoş geldin diyeyim. Sen, bir nefesinle her derdime deva oldun.

Ayrıca Sultan Hüseyin-i Baykara, kaleme aldığı risalesinde Emîr Alî Şîr ile olan dostluğunun derecesini, Hz. Hârûn'un Hz. Mûsâ (as)'ya ve Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye gösterdiği nisbetle açıklamıştır. Onların aralarında olan bu dostluğu; Hüseyin-i Baykara'nın yakınında bulunanların kıskançlığı, devlet adamların rekabetleri, sadaret makamına gelmek isteyenlerin ortaya atmış oldukları iftiralar hiç bir zaman bozmamıştır. Bunda Nevâyî'nin alçak gönüllü olması, dünya malına ve mülküne karşı bigane oluşu etkili olmuştur. Her ikisi senelerce Horasan ve Herât halkının saadet ve refahı için gayret göstermişlerdir. Hatta Nevâyî, halkla sultan arasındaki iletişimi sağlayan önemli bir konuma sahiptir.¹²⁸

Alî Şîr Nevâyî'nin Herât'ta Sultan Hüseyin-i Baykara hizmetinde ilk görevi mühürdarlık (Nişancı) olmuştur. Hüseyin-i Baykara'nın yakın dostu olan Nevâyî mühürdar olarak önemli başarılarla imza atmıştır. Bu tarihten sonra devlet işleriyle de ilgilenmeye başlayan Alî Şîr, ölünceye kadar sadakatle kendi dostuna destek olmuştur. Bağlılığının bir nişanesi olarak *Mecâlisü'n-nefâyis* adlı tezkiresinin sekizinci bölümünü bütünüyle Hüseyin-i Baykara'ya ayırmıştır. Kalan eserlerinde de yer yer Hüseyin-i Baykara'dan bahsetmiş ve eserlerinin bir kısmını ise doğrudan onun adına ele almıştır.¹²⁹ Nevâyî'nin Sultan Hüseyin-i Baykara'ya ilk büyük hizmeti, Herât'ta vergiler yüzünden çıkan halk hareketini genişlemeye

¹²⁶ Arazgül Recepova, 'Sultan Hüseyin-i Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler : Molla Cami ile Ali Şîr Nevaî *', c.4, sy.2, (2019), ss. 210–21.

¹²⁷ Tabîbî, a.g.e., ss. 59-60.

¹²⁸ Tabîbî, a.g.e., s. 59.

¹²⁹ Kartal Ahmet, Alî Şîr Nevâyî, a.g.anm.

meydan vermeden aldığı tedbirle önlemesi olmuştur. 1469 yılının sonlarına doğru, Esterabâd'da başlayan bir ayaklanmayı bastırmak üzere Nevâyî ile birlikte oraya giden Sultan Hüseyin-i Baykara, Herât'taki olayı haber alınca, hareketi kuvvetle bastırmayı düşünmüş, fakat Nevâyî'nin yatıştırıcı sözleriyle bundan vaz geçmiştir. Nevâyî, vergi işlerinde yolsuzluk yapanların cezalandırılacağına dair Sultan'ın emrini alarak Herât'a gelmiş ve Cuma günü camide halka okumuştur. Olayı inceleyip sebep olanları tespit ettikten sonra Sultan Hüseyin-i Baykara'nın yanına dönen Nevâyî, durumu hükümdara anlatmış, Sultan Hüseyin de suçluların cezalandırılmasını emretmiştir. Bu davranış olumlu bir etki yapmış, Sultan Hüseyin Herât'a dönüşünde halk tarafından sevgi ile karşılanmıştır. Nevâyî 1472 yılından itibaren babası gibi gördüğü ve hakkında bir de biyografi kaleme alarak ölümsüzleştirdiği Seyyid Hasan-ı Erdeşir'le beraber divan beyliğine atanmıştır.¹³⁰

Devletsâh, *Tezkiretü's-şuarâ*'sında Nevâyî'nin hem Herât'ı mamur kılma hem de sanata önem verip sanatkârı destekleme konusundaki gayretlerine dikkat çekmiştir. Ayrıca onun bu hüviyetine yer verdiği bir şiir de kaleme almıştır.¹³¹

Alî Şîr Nevâyî ile Molla Abdurrahmân-ı Câmî arasındaki ilişki ve dostluk da dikkat çekici bir hüviyeteydi. Hatta Nevâyî, mürebbii, üstadı ve hocası Molla Câmî'nin teşvikiyle hem Nakşebendî tarikatına temayül etmiş hem de irfan vadisinde hizmet vermek amacıyla hayattayken mescit, medrese, dini binalar, kervansaraylar ve türbeler yaptırmıştır.¹³² Bundan dolayı, Molla Câmî'nin vefatı Sultan Hüseyin-i Baykara ve Nevâyî'yi derinden etkilemiştir. Hatta Sultan Baykara, hastalığından dolayı onun defnedilmesi sırasında mezarına kadar eşlik etmediği için üzüntüsünü gönlünde yaşamıştır. Ancak Alî Şîr Nevâyî, şeyhi ve üstadı Molla Abdurrahmân-ı Câmî'ye karşı olan son görevini yerine getirmiştir. Ayrıca onun ölümü üzerine yedi bent ve yetmiş beyitten oluşan bir mersiye yazmıştır.¹³³ *Hamsetü'l-mütehayyirîn* adlı eserini onun için kaleme almıştır.¹³⁴

Kemâleddîn-i Baharzî; “âlî-cenâb (Nevâyî) ile hakâyık-penâh (Molla Câmî) arasında birlik ve beraberlik hâkimdi” diyerek, onların iki bedende bir ruh olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca dönemin diğer şair yazarları gibi bu iki dost şair de eserlerinde birbirlerini övgü ve

¹³⁰ Levend Agâh Sırrı , *Alî Şîr Nevâyî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, ss. 34-35.

¹³¹ Bulut Serdar, ‘Asya Coğrafyası’nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâyî’nin Hayatı , *Edebi Kişiliği , Eserleri ve Türk Dili’ne Katkıları*’, *Asya Studies-Academic Social Studies*, 2017, ss. 23-41.

¹³² Levend Agâh Sırrı , *Alî Şîr Nevâyî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, c. 4, (Ankara: TDK yay, 1965), ss. 238-239.

¹³³ Tabîbî, a.g.e., ss. 61-62.

¹³⁴ Bulut, a.g.m., s. 24.

saygıyla zikretmişlerdir. Ayrıca birbirlerini “söz ustası” olarak nitelendirmişler, bunu teyit için eserlerinden çeşitli örnekler vermişlerdir.¹³⁵ Nitekim Alî Şîr Nevâyî, oluşturduğu hamsesini mürebbii ve hocası Molla Abdurrahmân-ı Câmî'ye göndererek onun hamsesiyle ilgili fikrini öğrenmek istemiş, hatta uygun bulmadığı ya da eksik gördüğü yerleri belirtmesini istemiştir. Ancak, Molla Câmî onun eserini beğenmekle kalmamış, hakkında övgü dolu bir şiir de söylemiştir.¹³⁶

Sultan Hüseyin-i Baykara ve saray erkanına yakın ve yetki sahibi olan Emîr Alî Şîr, sufi meşrep ve derviş mizaçlıydı. Bu durum, hayatının sonlarına doğru yakın dostu olan Sultan Baykara'ya gönderdiği şu mektuptan rahatlıkla anlaşılmaktadır:

“Şimdi gençliğimizin baharını geçirmişiz ve artık kış demine ulaşmışız. O hazretin devletinin himmetiyle arzu ettiğim her şeyi elde ettim ve yaşadım. Şimdi iki dilek dışında dünyadan isteğim hiçbir şey yoktur. Allah'ın izniyle bu iki arzumla ulaşmak ve onları yaşamayı temenni ediyorum. Onlardan biri, Ka'be-i Mübârekeyi ziyaret etmek ve Hz. Peygamber'in Medîne-i Münevvere'de bulunan kabrine giderek onun huzurunda dua etmek. İkincisi, hayatım boyunca O yüce Allah'ın marhamet ve sevgisiyle nimetlendirildim. Şimdi ise geri kalan ömrümü O temiz Allah'ın övgü ve ebadetiyle geçme ve onun ismini dünyaya sevgi ve saygı ile duyurmak için sizden gitmeme müsaade etmenizi diliyorum. Zira gece gündüz devlet işleriyle iştiğal etmekten halkın ihtiyaçlarını tespit edip onları gidermeye çalışmaktan dolayı bu dileğimi gerçekleştiremedim. Sizden arzum, beni içerisinde bulunduğum bu ağır yükten kurtarmanız ve arzumu yerine getirmem için rıza gösterip izin vermenizdir.”¹³⁷

Sultan Hüseyin-i Baykara, Emîr Alî Şîr Nevâyî'nin bu isteği üzerine ona 880/1501 yılında, Herât'ın güneybatısında bulunan Murgâb Köşk'ünün yakınında yer tahsis edip vermiştir. Bunun üzerine, Alî Şîr Nevâyî kendisine tahsis edilen bu yerde, çeşitli ağaç ve çiçeklerin bulunduğu bir bahçe oluşturmuş, İhlâsiye medresesi ile hankah ve mescit inşa ettirmiştir. Ticari dükkânlar, kervansaraylar ve zirai alanların gelirlerini yaptırdığı medreseye

¹³⁵ Recepova, a.g.m., s. 216.

¹³⁶ Bâharzî Kemaleddin, *Makâmât-ı Câmî*, Haz. V. Başçı (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016), ss. 290-291.

¹³⁷ Tabîbî, a.g.e., s.64.

vakfetmiştir.

Alî Şîr Nevâyî, *Habîbü's-siyer*'de yer alan kayda göre 12 Cemâdü'l-ahir 901/1501 yılında Herât'ta vefat etmiş ve hayattayken hazırlattığı Kudsiyye Câmii yanındaki kabre defnedilmiştir.¹³⁸

3.1.1. Edebî Kişiliği ve Eserleri

Timurlu sarayında siyasi, iktisadi ve zirai alanlarda yetkin olan Alî Şîr Nevâyî, ilim, sanat ve edebiyat alanlarında da önemli bir konuma ve hüviyete sahipti. Hatta O, Çağatay dili ve edebiyatının kurucusu olarak telakki edilmektedir. Bundan dolayı Çağatay dili, kendi adıyla Nevâyî dili olarak da anılmaktadır. Bu dilde Genceli Nizâmî'yi takip ederek ilk “*hamse*” oluşturmuş, dört divan tertip etmiş ve ilk şairler tezkiyesini kaleme almıştır. Ayrıca Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Mantuku't-tayr*'ından esinlenerek *Lisânü't-tayr* isimli mesnevisini yazmıştır.¹³⁹ Alî Şîr Nevâyî, Farsça şiirleri ile *Lisânü't-tayr* isimli mesnevisinde “Fânî”, Türkçe şiirlerinde ise “Nevâyî” mahlasını kullanmıştır. Eserlerinde Farsça ve Türkçeyi çok başarılı bir şekilde kullandığı için kendisine “Zü'l-lisâneyn” unvanı verilmiştir. On dokuz yaşlarındayken tanıştığı dönemin meşhur Nakşbendî şeyhlerinden Abdurahmân-ı Câmî'nin terbiyesine girerek onun öğrencisi olmuştur. Molla Câmî de, onun hem şair hem devlet adamı olarak yetişmesine katkı sağlamıştır.¹⁴⁰ Özellikle Câmî'nin teşvikiyle Nakşibendi tarikatına girdiği 1476 yılından sonraki dönem, Nevâyî'nin hem olgunluk hem de önemli eserlerini kaleme aldığı dönem olarak kabul edilmektedir.¹⁴¹

Bâbü, hatıratında Nevâyî ile ilgili olarak şu tespitlerde bulunmaktadır;

“Musikide de iyi şeyler bestelemiştir. Güzel nakışları ve güzel peşrevleri vardır. Onun gibi mürebbi ve hamî, sanat ve edebiyat âleminde daha önce hiç zuhur ettiği görülmemiştir. Sazda ileri gelenlerden Üstat Kul Muhammed, Şeyhî ve Hüseyin-i Êdî, Ali Şîr Bey'in terbiye ve himayesi ile bu derece terakki ve şöhret bulmuşlardır. Üstad Üstat Bihzâd ve Şâh Muzaffer, resimde Alî Şîr Bey'in gayret ve ihtimamı ile bu derece meşhur ve maruf oldular. Hiç bir zaman kızı-oğlu ve ailesi olmamış dünyada bekar ve تنها yaşamış olmasına rağmen devlet, sedaret, dostluk, şairlik, sufilik, onca hüner ve

¹³⁸ Tabibî, a.g.e., ss. 64-65.

¹³⁹ Tabibî, a.g.e., s. 62.

¹⁴⁰ KARTAL Ahmet, ‘Alî Şîr Nevâyî'nin Farsça Şiirleri’, say. 26, (2003), ss. 147-80.

¹⁴¹ Bulut, a.g.m., ss. 24-25.

sanatı muhafaza ederek hamisi olmuş ve bütün işlerinde muvaffak olmuş bu her kimsenin başaracağı iş değildir. Önceleri mühürdardı, orta yaşlarında bey olup, bir müddet Estrabâd'da hüküm sürdü. Sonra sipahiliği terk etti. Mirzalardan hiçbir şey almazdı. Bilakis kendisi her sene Mirza'ya mühim miktarda hediye verirdi".¹⁴²

Alî Şîr Nevâyî'nin olduğu toplum şair ve sanatkarların dergahiydi ve onun destek çıkması ile Herât o dönem tam bir ilim erbaplarının zamanı haline gelmiş. Ayrıca şair yazarların, yani şairlerin sayısı da bir hayli yüksek olmuştur. Bununla ilgili Zahîrüddîn Babür, hatıratında Herât şehrinde kültür, sanat ve edebiyatın Alî Şîr Nevâyî'nin gayret, çaba ve desteğiyle şairlerin meclisleri nasıl canlandığını şöyle dile getirmektedir: "Ali Şîr Nevaî bir gün satranç meclisinde satranç oynarken ayağın uzatmak zorunda kalmış. O an ayağı şair Bennayî'nin arkasına değmiş. Nevayî (Maşallah Herât'ta ayağımı uzatsan şaire değıyor) diye esprili konuşmuş, Bennayî da aynı şekilde; "evet efendim ayağınızı geri çektiğinizde yine şaire değıyor" diye cevap vermiştir.¹⁴³

Nevâyî'nin varlığı ve desteğiyle Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Herât, çok önemli bir kültür ve sanat merkezi olmuştur. Aynı zamanda şair olan Sultan Hüseyin-i Baykara başta olmak üzere, Abdurahmân-ı Câmî, Hatîfî, Benaî gibi şairler, Bihzâd gibi bir ressam, Hüseyin Vâiz-i Kâşîfî gibi bir müzikşinas, Sultan Ali gibi bir hattat ve Hândmîr, Mîrhând gibi tarihçiler hep aynı muhitte bulunmuşlardır. Nevayî Sultan Hüeyin-i Baykara yanında hepsinin üstünde bir sanat hâmisi olmuştur. Dahası "Mevlâna Sahibdar, Mevlâna Bahahşî, Vasîfî, Hüseyin Nişaburî, Mirza Bayram, Fazlı, Mukbilî, Ahlî ve Emsali gibi yazar, hattat, musikişinas, şair ve edip hep Nevaî'nin her gün toplandığı meclise katılmışlardır.¹⁴⁴ Çevresindeki bu sanatçılar ve dostu Sultan Hüseyin-i Baykara sayesinde Alî Şîr Nevâyî'nin sanatçılığı ve edebi kişiliği daha da gelişmiştir. Böylece genel olarak Herât'ta Türk edebiyatı, Alî Şîr Nevâyî'yle doğmuş olduğu düşünülebilir.¹⁴⁵ Zira Nevâyî, Klasik Çağatay edebiyatının üzerine en çok çalışma yapan ve ismi duyulan büyük şairdir. Emîr Alî Şîr Nevâyî yalnız Türk edebiyatının en büyük şairi unvanını kazanmamış belki İslam dünyasında yaşanan en

¹⁴² Zahireddin Babür, *Baburnaâme 'Babür'ün Hâtıraları'*, Çev. R. R. Arat, c. II (İstanbul: MEB yay, 1970), s. 267.

¹⁴³ Babür, a.g.e, s. 282.

¹⁴⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, ed. 4 (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007), s. 407.

¹⁴⁵ Bulut, a.g.m., s. 27.

görmeli altın çağında şöhretinin yayılmasına vesile olmuştur. Dale'ye göre Alî Şîr Nevâyî, Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve büyük nakış ustası Kemâluddîn-i Bihzâd, Hüseyin-i Baykara'nın Herât'ta hüküm sürdüğü dönemin "İslam dünyasında yaşanan en görkemli altın çağ" olarak ününün yayılmasında araç olmuş ve Timurlular'ın kültürel başarısının zirvesini temsil etmiştir.¹⁴⁶

Bunca hizmetler yanında Nevâyî, yorulmadan bıkmadan çalışarak Çağatay edebiyatının en büyük eserlerinden olan *Mecâlisü'n-nefâis*'i yazarak, Türk edebiyatına büyük bir katkı sunmuştur.¹⁴⁷ Ayrıca Türk Edebiyatının en önemli eserlerinden biri olan *Muhâkemetü'l-lügatayn* ile Türkçe ve Farsçayı karşılaştırarak Türkçenin zenginliğini ortaya koymuştur. Timurlular döneminde eserler, genellikle Farsça olarak kaleme alınmışlardır. Ancak Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Türkçeye önem verilmiş ve Türkçe eserler verilmeye başlanmıştır. Bu da şairler arasındaki rekabeti değil de Türkçeye verilen değeri göstermektedir. Çünkü bu dönemin şairleri, birbirleriyle rekabet etme amacıyla ya da Farsça-Türkçe dilleri küçümseme niyetiyle eser vermemişlerdir. Onların asıl maksatları Türkçenin unutulmamasıydı. Zira her iki dilde eser yazanlar, dil bilgilerine dayanarak değil yazılan eserlerin önemine göre ele almışlardır. Nitekim Alî Şîr Nevâyî'nin asıl amacı, Farsçayı küçümsemek değil, bilakis Türkçeyi unutturmamaktı.¹⁴⁸

Alî Şîr Nevâyî, *Muhâkemetü'l-lügatayn* çalışması dışında tarih, masnevi, tezkire, aruz, dil, musiki alanlarında 29 tane eser kaleme almıştır. Nevâyî, olgunluk çağı olarak atfedilen 1480 yılından itibaren önemli eserler vücuda getirmiştir. 1483-1485 yılları arasında en büyük eseri olan *Hamse*'sini meydana getirmiştir. Nevâyî, daha önce de zikredildiği gibi Nizâmî-i Gencevî ile Emir Husrev-i Dihlevî'nin *Hamse*'leri üzerine, Câmî ile yaptığı konuşmadan ve onun *Tuhfetü'l-Ahrar*'ı hazırlamasından dolayı kapıldığı hevesle *Hayret'ül-ibrâr* mesnevisine başlamış, iki yıl gibi çok kısa bir süre içinde beş mesnevi kaleme alarak *Hamse*'sini tamamlamıştır. Câmî, *Hired-nâme-i İskenderî* mesnevisinde bu *Hamse*'yi övmüştür.¹⁴⁹

Divanları; Alî Şîr Nevâyî, daha çocuk yaştaiken Attâr, Hüsrev-i Dihlevî ve Nizâmî-i Gencevî'nin şiirlerinden etkilenerek ilk başta Farsça (gazeller) yazmıştır. Fars dili ve edebiyatı'nın çok yaygın olduğu, gençlerin Fars diliyle gazel söylemeyi hüner saydığı bir

¹⁴⁶ Dale Stephen Frederic, 'The Legacy Of Timurids', *Journal of the Royal Asiatic Society*, c. 8 (1998), ss. 44 <<https://doi.org/10.2307/25183465>>, Erişim. 15.04.2021

¹⁴⁷ Bulut, a.g.m., s. 27.

¹⁴⁸ Recepova, a.g.m., s. 215.

¹⁴⁹ Levend, a.g.e., s. 36.

dönemde Nevâyî, daha olgunluk yaşlarında çevresindeki şair ve ulemalardan da etkilenerak Türkçe yazmaya başlamıştır.¹⁵⁰ Bu durumu Emîr Alî Şîr Nevâyî, *Muhâkemetü'l-lügateyn*'de, “şuur sinnine kadem” koyduğunda Türkçe yazmaya başladığını dile getirerek açıklamıştır. Onun şiirlerini Türkçe olarak yazmasında, çevresinin de etkisinin olduğunda şüphe yoktur. Dayıları Kâbilî ile Garîbî'nin Türkçe şiirleri olduğu gibi, koruyucusu Sultan Ebu'l-Kâsım Bâbü'rün de Türkçe şiirleri vardır.¹⁵¹ Çocukluktan gençlik dönemine kadar ki süreçte kaleme aldığı Türkçe şiirleri de bulunmaktadır. Bunlar *Garâ'ibü's-sığâr*'da kayıtlıdır. Böylece Nevâyî, daha küçük denecek yaşlardan itibaren yazmaya başladığı Türkçe şiirlerini zamanla geliştirip birbirinden farklı yedi divan meydana getirmiştir. Bunlardan *Bedâyi'u'l-Bidâye*, Hüseyin-i Baykara'nın isteği üzerine, Türkçe yazdığı en eski şiirlerini topladığı divanıdır. *Nevâdirü's-şebâb*, 1476-1486 yılları arasında kaleme aldığı şiirlerini ihtiva eden ikinci divanıdır. Gençlik döneminde yazılan şiirleri başkaları tarafından bir divan haline toplanmıştır. Nevâyî'nin ilk tertiplemediği iki divanı ile daha sonra yazdıklarını bir sınıflamaya tâbi tutulmuş ve divanlarının sayısını dörde çıkarmak amacıyla ilkine, kendi deyimiyile “tufûliyyette vâki bolgan garib mânalara” *Garâibü's-sigar* adını vermiştir. Nevâyî, *Garâibü's-sigar* divanını Sultan Hüseyin-i Baykara'nın şiir yazmada durgunlaştığı sırada ondan iki divan daha tertip ederek bunların sayısını dörde çıkarmasını söylemesi üzerine kaleme alınmıştır. Bir Farça divanı ile, Alî Şîr Nevâyî toplam olarak dokuz divan'a sahip olduğunu diyebiliriz.¹⁵² Nevâyî'nin *Garâibü's-sigar*, *Nevâdirü's-şebâb*, *Bedâyi'u'l-vasat*, *Fevâidü'l-kiber* isimli divanlarının yazılış dönemleri tam olarak Nevâyî'nin belirttiği dönemlerle sınırlı değildir. Ayrıca Nevâyî'nin divanları, 28 harfle beraber sınırlı olmamasıyla “p, ç, j ile elif lam” dahil 32 harf gazeller kafiyelenmiştir.¹⁵³ Fuat Köprülü, Nevâyî'nin dili ve üslubu hakkında bilgiler vermiştir: “Çok ince hislere, zengin ve renkli hayallere, sanatlı ve hatta zaman zaman fazla yapmacıklı olmakla beraber, selâsetli ve âhenkli bir üslûba mâlik olan Nevâyî, mevzularına, nevi ve şekillerine göre manzum ve mensur eserlerinde türlü üslûp ayrılıkları göstermiş, bazen ağır ve süslü, bezan açık ve sade, fakat daima canlı ve âhenkli bir

¹⁵⁰ Bulut, a.g.m., s. 27; Kut, a.g.an.m., s. 449-53.

¹⁵¹ Levend Ağâh Sırrı, *Ali Şîr Nevâyî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, ed. 4, (Ankara: TDK yay, 1965), s. 51.

¹⁵² Kut Günay, ‘Ali Şîr Nevâyî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. II, (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989), ss. 449–53 <<https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>>, Erişim: 07.04.2021.

¹⁵³ Tabîbî, a.g.e., ss. 62-63; Kut, a.g.an.m., ss. 449-53.

ifade kudretine malik olmuştur.¹⁵⁴

✓ **İlk Divanı;** Nevâyî'nin, 24 yaşından önceki gençlik ve çocukluk döneminde yazdığı gazaller, dilden dile dolaşmış ve Şehzadeler vasıtasıyla her tarafa yayılmıştır. Başkaları tarafından toplandığı Hutbe-i Divanda beyan edilmiş ve dönemin meşhur hattatı olan Sultan Alî-i Meşhedî tarafından 870 / 1465-1466 tarihinde yazılmıştır. İlk Divan adıyla ve tıpkıbasım olarak Hamit Süleyman tarafından 1968'de Taşkent'te yayımlanmıştır. İlk Divan'da 391 gazel, 1 müstezat, 1 muhammes ve 41 rubai yer almaktadır. Bu eserin en eski nüshası bugün Leningrat'ta M.E. Saltıkova Şçedrina Saltıkof Kütüphanesi'nde 546 numarada kayıtlıdır.¹⁵⁵

✓ **Bedâiyü'l-bidâye;** Bu eser, 1470-1476 yılları arasında Sultan Hüseyin-i Baykara tahta oturduğu yıllarda bizzat Nevâyî'den istenilen ilk divanıdır. *Bedâiyü'l-bidâye*'nin günümüzde bilinen dört nüshası vardır: Paris-Bibliothèque Nationale; Londra-British Müseum; Bakü-Azerbaycan İlimler Akademisi Cumhuriyet El Yazmaları Fonu; Taşkent- Özbekistan İlimler Akademisi'nin Edebiyat Müzesi. *Bedâiyü'l-bidâye*'de Dîbâce (Fasâhat), 585 gazel, 3 müstezat, 4 muhammes, 2 müseddés, 3 terci-i bend, 50 kıta, 78 rubai, 10 lugaz, 52 muamma, 10 tuyug, 46 ferd bulunmaktadır.¹⁵⁶

✓ **Garâibü's-sigâr;** Bu eser, Hüseyin-i Baykara'nın dost ve veziri olan Nevâyî'den iki ayrı divan daha tertip ederek divanlarının sayısını dörde çıkarması istendiği için oluşturulmuştur. Alî Şîr Nevâyî, daha önce tertip ettiği divanlarını ve yeni yazdığı şiirlerini bir sınıflandırmaya tabi tutmuş ve çocukluk döneminde yazdığı şiirleri bu divana dahil ederek kendi deyimiyle ona *Garâibü's-sigâr* adını vermiştir. Bu çalışmanın önsüzü ilk divanı olan *Bedâiyü'l-bidâye*'den hiç bir değişiklik yapılmadan alınmıştır. Eserin günümüzdeki en önemli nüshaları; Paris-Bibliothèque Nationale ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesindedir.¹⁵⁷

✓ **Nevâdirü's-şebâb;** Bu eser Alî Şîr Nevâyî'nin ikinci divanı olarak bilinmektedir. Bu divan, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde 1476-1486 yıllarda yazılan şiirlerin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Bu eser Nevâyî'nin yiğitlik döneminde yazdığı şiirleri

¹⁵⁴ Köprülü Mehmet Fuat, 'Çağatay Edebiyatı', in *İA*, c. III (Ankara: MEB yay, 1945), ss. 302.

¹⁵⁵ Kaya, 'Ali Şîr Nevâyî'nin Divanları', a.g.m., s. 49.

¹⁵⁶ Kaya, a.g.m., s. 49.

¹⁵⁷ Bulut, a.g.m., s. 28.

içermektedir. Nevâyî'nin bu dönemdeki duygu ve düşüncelerini dile getiren ve Türk kültürüne ait değerleri yansıtan şiirlerin yer aldığı bu divanında 651 gazel, 1 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 tercibend, 1 terkibend, 50 kıt'a ve 5 muamma bulunmaktadır.¹⁵⁸ Bu divan Alî-i Meşhedî tarafından Sultan'ın hazinesi için yazılmıştır. Günümüzde bir nüshası Taşkent-Özbekistan İlimler Akademisi, Birûnî Şark-Şinaslık Enstitüsü'nde mevcuttur.¹⁵⁹

✓ **Bedâyi'u'l-vasat**; Bu divan, Alî Şîr Nevâyî'nin otuz beş ve kırk beş yaşları arasında yazdığı şiirleri içermektedir. 655 gazel, 1 müstezad, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 tercibend, 1 kaside, 62 kıt'a, 10 lügaz ve 12 tuyugdan oluşan eser neşredilmiştir.¹⁶⁰

✓ **Fevâidü'l-kiber**; Bu divan Nevâyî'nin kırk beş ve altmış yaşları arasında yazdığı şiirleri ihtiva etmektedir. Kendi ifadesiyle bu divan, onun ömrünün son yıllarında yazılan şiirleri içermektedir.¹⁶¹

✓ **Hazâinü'l-meânî**; Alî Şîr Nevâyî'nin bu divanı hayatının bütün aşamalarında yazdığı şiirleri ve diğer divanlarında (Garâibü's-sigâr, Nevâdirü's-şebâb, Bedâiyü'l-vasat, Fevâidü'l-kiber) mevcut olan şiirleriyle beraber yeni yazdıklarını içermektedir. Ayrıca Nevâyî bu divanı için ötekilerden ayrı bir önsüz yazmakla beraber bütün divanlardan seçmeleri bir araya getirmiştir. Bu divan 1959-1960 yıllar arasında üç cilt olarak basılmıştır. Türkiye'de ise beş nüshası mevcuttur.¹⁶² Ayrıca *Külliyât-ı Devâîn* adıyla da tanınan eser, Hamid Süleyman tarafından Kiril harfleriyle Özbekistan Fenler Akademisinde (Taşkent 1959, Alî Şîr Nevâyî, Hazâinü'l Meânî, I. Cilt: Garâibü's-Sıgar) yayımlanmıştır. Bilinen eser 55.000 mısradan oluşmaktadır.¹⁶³

✓ **Farsça Dîvân**; Alî Şîr Nevâyî'nin Fânî mahlasıyla Farsça kaleme aldığı şiirleri ihtiva etmektedir. Dostu ve mürşidi Abdurrahmân-ı Câmî'nin isteği ve Hüseyin-i Baykara'nın emri üzerine oluşturulan çalışma 6.000 beyitten oluşmaktadır. Ayrıca, Nevâyî'nin *Tuhfetü'l-efkâr*, *Nesîmü'l-huld*, *Aynü'l-hayât*, *Minhâcü'n-necât* ve *Kûtü'l-kulûb* isimli Farsça kasideleri de bu divanda yer almaktadır. Bu divanın günümüzde bilinen üç nüshası vardır: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Süleymaniye Kütüphanesi. Bu divan ilk defa

¹⁵⁸ Kartal Ahmet ve Çetindağ Yusuf, 'Alî Şîr Nevâyî', *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2021.

¹⁵⁹ Kut, a.g.anm., s. 450.

¹⁶⁰ Ahmet Kartal ve Yusuf Çetindağ, a.g.m; Kut, a.g.an.m., s. 451.

¹⁶¹ Bulut, a.g.m., s. 29.

¹⁶² Kut, a.g.anm., s. 451.

¹⁶³ Bulut, a.g.m., s. 29; Kut, a.g.anm., s. 451.

Rükneddîn Hümâyûnferruh tarafından 1342-1375 tarihlerinde Tahran'da yayımlanmıştır.¹⁶⁴

II- Mesneviler: Alî Şîr Nevâyî Türk edebiyatında ilk hamse tertip eden şâirlerdendir. Ayrıca hamsesi yanında son olarak bir mesnevi daha yazmıştır ve böylece mesnevi alanında toplam olarak altı esere sahiptir. Nevâyî, Nizâmî-i Gencevî'nin eserinden etkilenerek hamsesini ele almıştır. Hamse dışında kalan *Lisanü't-tayr* isimli eserini, Attâr'ın eserinden yola çıkarak yazmıştır. *Hamse*'nin birinci mesnevisi *Hayretü'l-ebrâr*, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'ı ile Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Matla'u'l-envâr*'ı ve Mollâ Câmî'nin *Tuhfetü'l-ahrâr*'ına nazire olarak 888/1483'te aruzun "müfte'ilün müfte'ilün fâ'ilün" kalıbıyla yazılmış olup 4000 beyit civarındadır.¹⁶⁵ Bu eserin konusunu İslâm, iman, sultanlar, dervişlerin ikiyüzlülüğü, kerem, edep, kanaat, vefa, aşk ateşi, doğruluk, ilim, kalem sahipleri, halka faydalı olanlar, felekten şikâyet, bilgisizlik, kendini beğenmişlik, feleğin cefasına katlanmak vb oluşturmaktadır.¹⁶⁶ Bu eser, iki kısım olarak altmış dörder bab şeklinde tasnif edilmiştir. Eserin ana merkezi yirmi makaleden oluşan ikinci kısmıdır. *Hayretü'l-ebrâr*, Parsa Şemsiyev tarafından 1958-1960 yılları arasında Taşkent'te yayımlanmıştır.¹⁶⁷

Ferhâd u Şîrîn: Alî Şîr Nevâyî'nin '*Ferhâd u Şîrîn* mesnevîsi', Nizâmî ile Hüsrev-i Dihlevî'nin Hüsrev ü Şîrînlerinden ilham alınarak 889/1484'te aruzun "mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Alî Şîr Nevâyî mesnevisinde hikayeyi Ferhâd üzerinde kurgulamıştır ve diğer eserlerden farklı olarak Hüsrev maddî aşkı ve imanı güçlü olan Ferhâd ise hakikî aşkı temsil etmektedir. Eser Gönül Alpay Tekin tarafından yayımlanmıştır (1994).¹⁶⁸

Leylî vü Mecnûn: Alî Şîr Nevâyî'nin Leylâ vü Mecnûn'unun Nizâmî-i Gencevî ile Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin aynı isimli eserinden hareketle ve aruzun "mef'ülü mefâ'ilün fe'ülün" kalıbıyla, 888/1484'te yazıldığı tahmin edilmektedir. Ayrıca 3622 beyitten oluşan eser 38 bölümden meydana gelmiştir diğer yandan Nevâyî eserini ele alırken daha önceki yazılan eserleri göz önünde bulunmuştur. Bu eserleri göz önünde bulunurken onlarda geçen bazı motifleri değiştirmiş, kendisi de birçok motif ilâve etmiştir.¹⁶⁹

Seb'a-i Seyyâre: Bu eser, Nizâmî-i Gencevî'nin *Heft Peyker*'i ile Emîr Hüsrev-i

¹⁶⁴ Kartal, a.g.m., s. 149.

¹⁶⁵ Çetindağ Yusuf, Ali Şir Nevaî (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011), ss. 288-89.

¹⁶⁶ Kartal Ahmet ve Çetindağ Yusuf, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, 'Alî Şîr Nevâyî maddesi'.

¹⁶⁷ Bulut, a.g.m., s. 29.

¹⁶⁸ Çetindağ, a.g.e., s. 294.

¹⁶⁹ Kut, a.g.anm., s. 451.

Dihlevî'nin *Heşt Bihişt*'ine cevap olarak aruzun “fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün” kalıbıyla 889/1484'te 50 “bâb” olarak kaleme almıştır. Yedi destancı tarafından yedi ayrı şekilde yazılan eser Behrâm'ın güzel cariyesi ile olan maceralarını anlatılmaktadır.¹⁷⁰

Sedd-i İskenderî: Alî Şîr Nevâyî'nin bu eseri, 890/1485'te aruzun “fe'ülün fe'ülün fe'ülün fe'ül” kalıbıyla yazılmış ve toplam 7214 beyitten oluşmaktadır. Bu konu Nevâyî'den önce Firdevsî, Nizâmî ve Emîr Hüsrev tarafından işlenmiş, Câmî tarafından da Hired-nâme-i İskenderî adıyla kaleme alınmıştır. Alî Şîr Nevâyî eserini Molla Abdurrahman-ı Câmî'nin *Hired-nâme*'sinden önce tamamlanmıştır. Her ne kadar eser İran edebiyatının *Şahnâmesini* konu aldıysa fakat Nevâyî Nizâmî'yi esas alarak Büyük İskender şahsına Sultan Baykara ile Bedüzzamân'ı anlatmıştır. *Sedd'-İskenderî*'yi Dr. Hatice Tören Türk Dil Kurumu yayını olarak 2001 yılında Ankara'da yayımlamıştır.¹⁷¹

Lisânü't-tayr: Bu eser Alî Şîr Nevâyî'nin *Hamsesi* dışında kalan Farsça şiirlerde kullandığı “Fânî” mahlasıyla yazılan mesnevisidir. Ayrıca Ferîdü'd-din Attâr'ın *Mantku't-tayr* adlı eserinin bazı ilaveler ve kısaltmalarla yapılmış bir çevirisidir.¹⁷² Alî Şîr Nevâyî konuyu her ne kadar Attâr'dan aldıysa da eserin üzerine bir çok eklemeler yaparak kendi sözcetimini kullanılmıştır. Nevâyî 3553 beyitlik mesnevisinde eserin ilk bölümünde bu çalışmayı çok küçük yaşlardan beri Türkçe'ye çevirmek istediğini de yazmıştır.¹⁷³

III- Tezkireleri: Alî Şîr Nevâyî, ilk olarak Câmî'nin 883/1478'te yazdığı “*Nefehâtü'l-üns min hazarâti'l-kuds*” adlı eserini Çağatay Türkçesine çevirmiştir. Ayrıca Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliya* isimli tezkiresinden farklı olarak bazı ilaveler yapmıştır. Ayrıca Nevâyî'nin ikinci tezkiresi Türk Dili alanında ilk şura tezkiresi olmasından dolayı büyük bir değere sahiptir. Hüseyin-i Baykara adına 903/1498 tarihinde Alî Şîr Nevâyî tarafından Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan *Mecâlisü'n-nefâ'is*, Herât Mektebi tezkirelerinin üçüncüsü, Türkçe tezkirelerin ise ilkidir. Nevâyî bu eserini Câmî'nin *Bahâristân* ve Devletşah'ın *Tezkiretü's-su'arâ* isimli tezkirelerini örnek alarak ele almıştır.¹⁷⁴ Eser incelendiği zaman Farsça yazan şairlerin sayısı Türkçe yazan şairlere göre daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır. *Mecâlisü'n-nefâ'is*'te adları geçen şairler çoğunlukla Herât, Türkistan ve Azerbaycan alanlarında

¹⁷⁰ Çetindağ, a.g.e., ss. 314-15.

¹⁷¹ Bulut, a.g.m., s. 30.

¹⁷² Hatice Tören, *Alî Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî*, (Ankara: TDK yay, 2001), s. 5.

¹⁷³ Kut, a.g.an.m., s. 451.

¹⁷⁴ Bulut, a.g.m., ss. 30-32.

yetişenlerdir. Bunlar daha çok Farsça yazmışlardır.¹⁷⁵ *Mecâlisü'n-nefâis*, bir önsöz ve sekiz tabakadan oluşmakta ve kullanılmış dil sade ve fasihtir. Nevâyî'nin tezkiresinde Farsça ve Arapça kelime ve terkiplerin yanı sıra Çağatay Türkçesine ait kelimeler de vardır. Böylece *Nesâ'imü'l-mahabbe*, *Mecâlisü'n-nefâis* Alî Şîr Nevâyî'nin en önemli eserlerinden sayılmaktadır.¹⁷⁶

IV- Biyografik Eserler: *Hamsetü'l- mütehayyirîn*; Bu eser, Nevâyî tarafından yakın dostu ve mürebbi olan Molla Abdurrahmân-ı Câmî'nin ölümü üzerine yazılmıştır. Câmî'nin hayatı ve eserlerini ihtiva etmektedir.¹⁷⁷

Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Erdşîr; Bu eser, Alî Şîr Nevâyî babası gibi sevdiği mürşidi Seyyid Hasan'ın ölümü üzerine kaleme almıştır. Bu risalede Nevâyî mürşidinin faziletlerini ve hayatını, ayrıca kendisiyle olan hatıralarını manzum ve mensur olarak anlatmıştır. Bu eser Kemal Erslan tarafından 1971 yılında yayımlanmıştır.¹⁷⁸

Hâlât-ı Pehlevân Muhammed; Nevâyî, çok yakın dostu, şair bestekâr ve tabip Pehlevân Muhammed'in ölümü üzerine kaleme aldığı bu risâlede onun hayatını ve kendisine dair hatıralarını anlatır; aynı zamanda sûfî yanı üzerinde de durur. Nevâyî, Pehlevân'ın musikiden başka şiirde ve muammada hüner sahibi olduğunu, güzel şiirleri bulunduğunu, “sanayi, aruz, kafiye” fenninde, nücumda, tıp ve hikmette, fıkhıta bilgili olduğunu söyleyerek onun ahlâkını övmektedir. Sonra cömertliğini hikâyeye edip, anılarını anlatmaktadır. Ayrıca Nevâyî eserinde Pehlevân'la aralarında geçen ilginç anılarını ve diyaloglarını da okuyucularla paylaşmaktadır.¹⁷⁹

V- Dini Eserler: *Çihil Hadîs*; Alî Şîr Nevâyî, bu eserini Câmî'nin “*Erbâin Hadis*” isimli eserinden dörder mısralık kıtalar halinde 886/1481 yılında Türk diline tercüme etmiştir. Nevâyî bu çeviri eserini Sultan Hüseyin-i Baykara için hazırlamıştır. *Çihil Hadis*, Necip Asım tarafından 1913 (1331) yılında “*Erbâin Hadis Tercemeleri*” adı altında yayımlanmıştır. Eser Milli Tettebbûlar Mecmuası'nda yayımlanmıştır.¹⁸⁰

Münâcât; kısa ve secili cümlelerden oluşmakta olup mensur olarak kaleme alınmış Yüce Allah'a yakarış konusunda yazılan eserdir. Eser Alî Şîr Nevâyî'nin “*Külliyât*” nüshalarının

¹⁷⁵ Levend, a.g.e., s.71.

¹⁷⁶ Ahmet Kartal ve Yusuf Çetindağ, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Alî Şîr Nevâyî maddesi.

¹⁷⁷ Tören, a.g.e, s. 5.

¹⁷⁸ Kut, a.g.anm., s.452.

¹⁷⁹ Levend Agâh Sırrı , *Ali Şir Nevaî-Divanlar Ile Hamse Dışındaki Eserler*, a.g.e., s.122.

¹⁸⁰ Bulut, a.g.m., s. 34.

başında yer almaktadır. Bu eser daha çok Sinân Paşa'nın “*Tazarru-nâme*”sine benzemektedir.¹⁸¹

Nazımu'l-cevâhir; Sultan Baykara'nın Nevâyî'yi öven Risâlesi'ne karşı yazılmış, Halife Ali'nin “*Nesru'l-Leâl*” adlı sözlerinin rubâiler kalıbında bir çeviridir. Eser 1485 (890) yılında Hz. Ali'ye atfedilen “*Nesru'l-Leâl*” adlı çalışmadan, her Arapça özdeyiş için bir rubâi yazılarak oluşturulmuş dini-ahlâki eserlerdendir. Bu değerli eserini Nevâyî, Allah ve Paygamber'e sena ve hamd söyleyerek başlamıştır ve Hüseyin-i Baykara'nın yazdığı Risâle'yi övmüştür.¹⁸²

Sirâcü'l-Müslimîn; 905/1550 tarihinde manzum olarak yazılan eser, şeriatın hükümleri, Allah'ın sekiz sıfatı ve İslâm'ın esasları hakkında bir akaid kitabıdır.

Mahbûbu'l-kulûb; 1500-1501 (906) yılları arasında kaleme alınmış Nevâyî'nin dini-ahlâki konuları içeren eserdir. Sa'dî'nin *Gülîstan*'ı ile Câmî'nin *Bahâristân*'ını hatırlatan bu eser, Nevâyî'nin şahsiyetiyle ilgili bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Eser 1872-1873 yıllarında İstanbul'da, 1907 yılında Buhara'da, 1948 yılında da Taşkent ve Moskova'da yayımlanmıştır.¹⁸³

VI- Tarihi Eserleri: *Târîh-i Enbiyâ vü Hükemâ*; Nevâyî, bu eserini 890/1485'ten sonra kaleme almıştır. Eser Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar yaşamış olan peygamberler ve bazı bilginler hakkında bilgi vermektedir.¹⁸⁴

Târîh-i Mülûk-i Acem; Alî Şîr Nevâyî, bu tarihi eserini 890/1485 yılından sonra mensur olarak ele almıştır. Nevâyî'nin bu eserinde mesnevi tarzında yazılmış şiirler de bulunmaktadır. Ayrıca dört tabakadan oluşan eserde, İran şahları hakkında bilgi verilmiştir.¹⁸⁵ Nevâyî eserinde İran hükümdarlarını dört hânedana göre sınıflandırmıştır.¹⁸⁶ Kitabın birinci tabakasında “*Pişdadiler*”e ait onbir kişi yer almaktadır. İkinci tabakada “*Keyâniler*”den dokuz kişi yer almaktadır. Üçüncü tabakada “*Eşkâniyanlılar*”dan on altı, dördüncü tabakada da “*Sâsâniler*”den yirmi kişi bulunmaktadır. Eserde en çok Erdeşir üzerinde durulmuştur.¹⁸⁷

¹⁸¹ Bulut, a.g.m., ss. 34-35; Kartal Ahmet ve Çetindağ Yusuf, Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Alî Şîr Nevâyî maddesi.

¹⁸² Tören Hatice, *Alî Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî* (Ankara: TDK Yayınları, 2001), s. 4.

¹⁸³ Kut, a.g.anm., s. 453.

¹⁸⁴ Bulut, a.g.m., s. 35.

¹⁸⁵ Tören, a.g.e., s. 4.

¹⁸⁶ Kut, a.g.anm., s. 453.

¹⁸⁷ Bulut, a.g.m., s. 35.

Zübdetü't- tevârîh; Nevâyî'nin bu eserinin varlığı kaynaklarda belirtilse de şu an için kayıptır.

VII- Belgeler: Vakfiye, Münşe'ât.

VIII- Dil ve Edebiyat Eserleri: Risale- i Mu'amma, Mîzânu'l-evzân, Muhâkemetü'l-lugateyn.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Bulut, a.g.m., ss. 34-38.

3.2. Molla Abdurrahmân-ı Câmî

Mevlânâ Nûreddîn Abdurrahmân-ı Câmî, 7 Ekim 1414 tarihinde Câm (Meşhed ve Herat arasındaki bölgede)'da dünyaya gelmiş ve 9 Ekim 1492 yılında ise Herât'ta vefat etmiştir.¹⁸⁹ Daha çok Molla Câmî olarak bilinen sanatkâr, Fars edebiyatının son büyük sufi şairi olarak belirtilmektedir. Câmî'nin dedesi Şemsüddîn Muhammed, İsfahan'dan Horasan'a göç etmiş ve burada evlenmiştir. Mollâ Câmî, ilk eğitimini dönemin müderrislerinden olan babası Nizâmüddîn Ahmed-i Deştî'den almıştır.¹⁹⁰ Daha sonra, Uluğ Beg zamanında sanat ve ilim merkez haline gelen Semerkand'a gitmiş ve dokuz sene orada kalmıştır.¹⁹¹

Mollâ Câmî, XV. yüzyılın ilk yarısında Horasan'ın önemli kültür merkezlerinden Semerkand'da ilmî birikimini geliştirmiştir. Daha sonra Herât'a gelen genç Câmî, ilmî birikiminin vermiş olduğu öz güvenle kendisini parlak, ancak bir o kadar da kibirli genç bir bilgin olarak tanıtmıştır. Câmî, yirmili yaşlarında Semerkand ve Herat'ta çalışmalarına devam etmiştir. Özellikle hadisten astronomi ve matematiğe kadar bütün ilimlerde muazzam bir hafıza, güçlü bir zekâ ve geniş bir birikim sergilemiştir. Câmî'nin çocukluk dönemi hakkında bilgi veren sınıf arkadaşları, onun sabırsız olup insanların davranışlarından çabuk etkilenen, kolay üzülen ve sıkılgan biri olduğunu dile getirmektedirler. Mevlânâ Nizâmüddîn Dâvûd-i Hâfî'ye göre ise Camî, sabırsız olup insanlara rahatlıkla tepki gösterirdi, ancak grup çalışmasında, mutalada bulunmada ve müzakerede büyük maharete ve yeteneğe sahip olduğu için sınıf arkadaşları onun bu hüviyetine tahammül göstermekteydiler. Diğer taraftan Muinüddîn-i Tunî'ye göre Câmî, insanlarda oluşan şüphe ve kaygıları giderme yeteneğine sahip birisiydi.¹⁹²

Fars edebiyatının son en ünlü sufi şairi olarak ifade edilen Abdurrahmân-ı Câmî ve eserleriyle ilgili bazı araştırmacılar tarafından araştırma yapılmış çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Bazı eserlerde ise onunla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Onlardan bir kısmı şunlardır;

I. Baharzî: *Makâmât-i Câmî*

¹⁸⁹ The Editors of Encyclopaedia, 'Jâmî', Britannica (Encyclopedia Britannica, 2020)

<<https://www.britannica.com/biography/Jami>>, Accessed 9 April 2021.

¹⁹⁰ Okumuş Ömer, 'Molla Abdurrahman Câmî', *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.VII (1993), ss. 94-99.

¹⁹¹ Okumuş, a.g.anm, s. 94.

¹⁹² Ökten Ertuğrul İ., 'His Biography and Intellectual Influence in Herat' (The Univerity Of Chicago, 2007), ss. 56-59.

- II. Abdulgafûr-ı Lârî: *Tekmîle-i Nefahâtü 'l-üns*
- III. Fahrüddîn Ali Safî: *Câmî Reşahât aynü 'l-hayât*
- IV. Alî Şîr Nevâyî: *Hamsetü 'l-mutahayyirîn*
- V. Câmî'nin kendi şiirleri ve çalışmaları; Câmî *Reşh-i Hâl u be-Şerh-i Hâl* şiirinde kendisi hakkında bilgi vermiştir; Çalışmalarından *Nefahâtü 'l-üns*'te 600 sufi ve kendi hayatıyla ilgili bilgi vermiştir.
- VI. Câmî'nin Mektupları: Bu mektuplar iki kısımdır. Birincisi *Murakka 'a-yı Nevâyî*, ikincisi ise *Münşe 'ât-i Câmî*'dir.
- VII. Nakşebendî tarikatı öğrencileri tarafından ele alınmış eserler ve çalışmalar; *Ravzatü 's-sâlihîn*, *Silsiletü 's-sâdikîn* ve *Enîsü 'l-âşıkîn*. Ayrıca değişik bir perspektifte yazılan *Mecâlisü 'l-mü'minîn*.
- VIII. Biyografi çalışmaları: Devletşah-ı Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-su'arâ*, Kemâluddîn Hüseyin-i Gûzergâhî, *Mecâlisü 'l-uşşâk*, Asîluddîn Vâ'iz, *Maksadü 'l-ikbâl-i Sultânîye* ve *Mirsadü 'l-âmâl-i Hakkânîye*.
- IX. Kronik eserler: Abdurrezzak-ı Semerkandî, *Matla'-i Sa'deyn* ve *Mecma'-i Bahreyn*, Hândmîr, *Habîbü 's-siyer* ve *Düstûrü 'l-vuzerâ*.
- X. Herat'ta olan önemli çalışmalar: İsfezârî, *Ravzatü 'l-cennât*.

Yukarıda zikredilen eserlerde Molla Câmî ile ilgi geniş bilgiler yer almaktadır.¹⁹³ Bu çalışmalara göre, Câmî, daha çocukken kendi hedeflerini belirlemiş, güçlü bir iradeye sahip, tıpkı bir yetişkin gibi zamanını çok iyi değerlendiren, devamlı olarak okumaya çalışan bir öğrenci olarak dikkat çekmektedir. *Makamât* ve *Reşahât* yazarı, Câmî'nin doğumunu (807-850/1405-1447) hayırlı ve uğurlu bir olay olarak nitelendirmiştir. Çünkü Şâhruh Mîrzâ aynı yılda Irak'ın bazı vilayetleri ile Fars bölgelerini kendi topraklarına katmıştır. Ayrıca bu eserlerde kaydedildiğine göre, Câmî'nin dünyaya gelmesiyle Herât, Timurlu devletinin merkezi olmuş, bu da Herât'ın askeri ve siyasi açıdan önemli bir konuma taşımıştır.¹⁹⁴

Yukarıda zikredildiği gibi Mollâ Câmî ilk eğitimini babasından almıştır. Molla Câmî henüz çok gençken cesareti, açık sözlülüğü ve zekâsı ile dikkat çekmiştir. Ayrıca Câmî, dönemin iki büyük rakip teoloji geleneğinin temsilcilerinden Tâftazânî ve Seyyid Şerîf-i Cürçânî'den ders almıştır.¹⁹⁵ Ayrıca Câmî, dönemin meşhur alimlerinden Mevlânâ Cüneyd-i

¹⁹³ Ökten, a.g.dt, ss. 33-43.

¹⁹⁴ Ökten, a.g.dt, ss. 48-49.

¹⁹⁵ Ökten, a.g.dt, ss. 54-56.

Usûlî'den Arap dili ve edebiyatı, ve ardından Şehâbeddîn Muhammed el-Câcermî'den ders almıştır.¹⁹⁶ Daha sonra, Molla Câmî, Seyyid Şerîf-i Cürçânî'nin en başarılı öğrencisi olan Mevlânâ Alî-i Semerkandî ile 40 gün birlikte çalışmıştır. Ayrıca Tâftazânî okulunun takipçisi olan Mevlânâ Şehâbeddîn Muhammed el-Câcermî'den de ders almıştır. Câcermî ile Molla Abdurrahmân-ı Câmî arasında gerçekleşen tartışmaları hocası şöyle ifade etmektedir; “Câmî, çok zeki ve iyi bir konuşma yeteneğe sahip biri olarak devamlı soru sorardı, fakat onun sormuş olduğu sorular cevap vermek için her zaman ondan bir gün araştırma yapmak için istekte bulunurduk. Ertesi gün yeni bir soru sorarak bizi daha zor durumda bırakırdı.”¹⁹⁷ Onun Cürçânî okulunu benimseyip seçmesinin bir sebebi, Nakşbendiye tarikatının olduğu kabul edilmektedir. Burada unutulmaması gereken bir husus da, Molla Câmî hakkında yazılan çalışmaların çoğunun Nakşbendiye'ye mensup olan kişiler tarafından yazılmış olmasıdır.¹⁹⁸

Zahîruddîn Bâbü, müşahedelerine dayanarak yazdığı *Bâbü-name* isimli eserinde Câmî hakkında oldukça önemli bilgiler yer almaktadır. Nitekim “Aklî ve naklî ilimlerde eşi ve benzeri” olmadığını ifade eden Bâbü, “Camî'yi medh etmeye gerek yoktur, çünkü onun zikri kendi zatına övgülerin en mübarek olanıdır”. demektedir¹⁹⁹ Câmî, Timurlu büyük padişahlardan Şâhruh Mîrzâ (817-850h) devrinin bir kısmında, Ebu'l-Kâsım Bâbü'nün bütün döneminde (756-861), Mîrzâ Ebû Sa'id döneminin tamamında (861-873) ve Hüseyin-i Baykara (875-899h) devrinin ekseriyetinde yaşamıştır. Bu süreçte herkesten büyük saygı ve hürmet görmüştür.²⁰⁰

Habîbü's-siyer'e göre Molla Abdurrahmân-ı Câmî'nin, edebi kişiliğine dair çalışmaların yapılması, eserlerinin toplanıp tertip edilmesi ve isminin duyulması Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Bâbü döneminde gerçekleşmiştir.²⁰¹ Ayrıca, Sultan Ebû Sa'id döneminde, Câmî Semerkand'a gitmiş ve onun himayesini elde etmiştir. Nitekim kaleme aldığı şiirlerinde bu sultanı övmüştür. Sultan Ebû Sa'id vefat ettiğinde, Molla Abdurrahmân-ı Câmî 56 yaşındaydı. Câmî, şöhretini Sultan Baykara döneminde artırmıştır. Padişah'ın ona olan saygı ve sevgisinden dolayı devlet erkânı, bazen ondan elçi ya da şefaet edici olarak çeşitli ricalarda

¹⁹⁶ Okumuş, a.g.anm, s. 94.

¹⁹⁷ Ökten, a.g.dt, ss. 59-61.

¹⁹⁸ Tabibî, a.g.e, s. 68-72.

¹⁹⁹ Tabibî, a.g.e, s. 66.

²⁰⁰ Tabibî, a.g.e, s. 65.

²⁰¹ Hikmet, a.g.e, s. 18.

bulunmuşlardır.²⁰²

Molla Abdurrahmân-ı Câmî ilk gençlik döneminde İbnü'l-Arabî'nin "vahdet-i vücûd" görüşünü benimsemiştir. Böylece, Cürcânî okulunun Nakşbendîye tarikatını takip ederek Taftâzânî teolojisine karşı gelmiştir. Ayrıca Taftâzânî "vahdet-i vücûd" görüşüne hücum ederken Molla Câmî, bu öğretiyi Farsçaya çevirerek kariyerin ilk adımlarını Herât'ta atmıştır.²⁰³ Bazı araştırmacılara göre, Câmî'nin Taftâzânî geleneğine karşı olması, onun entelektüel düşünme tarzı daha değerli rasyonel bilimler ve aydın Sufizm ile daha yakın olmasına teşvik etmiştir. Bu da onun Cürcânî okuluna yönelmesine vesile olmuştur. Belki onu dönemin en seçkin öğrenim kurumlarından olan Semerkand'daki Uluğ Beg medresesine götürülen de böyle bir ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Diğer taraftan Nakşbendî tarikatına mensup olan Lârî ve Safî'ye göre, Câmî'nin Herât'ı terk etmesi, eğitim amaçlı olmayıp bilakis başarısız bir aşk ilişkisinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim *Mecâlisü'l-uşşâk*'ta yer alan bilgilere göre Câmî, bu tür duygulardan bahsetmekten hiç bir zaman çekinmemiştir.²⁰⁴

Daha önce ifade edildiği gibi Câmî, ilk öğrenimini Herât'ta babasından almıştır. Buradaki eğitimi 15 yaşına kadar devam etmiştir. *Kitâb-ı Meyhâne*'de Câmî'nin 1429 yılına kadar Herât'ta eğitimle iştigal ettiği kayıtlıdır. Câmî, 1430 yılında Şâhruh Mîrzâ medresesinden Semerkand'a gitmiştir. Câmî'den bahseden eserlerde, onun Semerkand'da ileri gelen kişiler ve dönemin önemli alimleriyle görüştüğü belirtilmektedir. Örnek olarak; Kâdizâde-yi Rumî, Ali Kuşçu ve Fethullah-ı Tebrizî bunlardandır.²⁰⁵ Câmî Semerkand'a geldiğinde ilk önce Uluğ Beg'in de hocası olan Fethullah-i Tebrizî'den, daha sonra ise astronomi hocası olup Osmanlı topraklarından gelen Kâdizâde-yi Rûmî'den dersler almıştır. Kısa sürede Câmî, yeteneği ve sergilemiş olduğu başarısıyla Semerkand'da tanınmıştır. Câmî'nin hayatıyla ilgili bilgi veren ilk çalışmalardan *Tercüme-yi Tefsîr-i Hâce Muhammed Pârsa* isimli eserde, Semerkand'dan Herât geliş tarihi 1444 tarihidir. Ancak *Kitâb-ı Meyhâne*'de Câmî'nin ruhani hocasının isteğiyle dokuz sene sonra Herât'a döndüğü (1440) kayıtlıdır.²⁰⁶

Câmî, başarısız bir aşk ilişkisinden sonra eğitim hayatına daha çok yönelmiştir. Onun ilk manevi hocası çocukluk yaşlarında görüştüğü Sa'düddîn-i Kâşgarî olmuştur. Lârî'ye göre,

²⁰² Hikmet, a.g.e, ss. 25-26.

²⁰³ Ökten, a.g.dt, s. 62.

²⁰⁴ Ökten, a.g.dt, ss. 62-64.

²⁰⁵ Hikmet, a.g.e, s. 8; Okumuş, Molla Abdurrahman Câmî, a.g.anm, s. 94.

²⁰⁶ Ökten, a.g.dt, ss. 66-67.

Câmî hocasının etkisiyle Nakşbendiye tarikatını benimsemiş ve tamamen hocasına bağlanmıştır. Onun isteğiyle Herât'a gelip Hâce Muhammed Pârsa'nın *Kur'an* tercümesini ele almıştır.²⁰⁷ Şâfi'ye göre, Nakşbendî tarikatına başladığında önce Câmî kendini insanlardan tamamen tecrit etmiş, sonra öyle bir duruma gelmiş ki, insanlarla nasıl sohbet edeceğini unutmuştur. Câmî'nin ruhani hocası yavaş yavaş onu bu durumdan kurtarmış ve onunla sık sık görüşerek ona olan bağlılığını artırmıştır. Bu aynı zamanda "görünüş alimleri" ile karışmanın da sonu anlamına geliyordu, çünkü Câmî'nin izlediği mistik yol, "şeyleri tezahür ettiren diğer âlimlerin ve sufilerin değil, hiçliğin ve kendini yok etmenin yolu" idi.²⁰⁸

Bâharzî, Sa'düddîn-i Kâşgarî'nin sözlerini; "Allah bu mübarek gencin şerefiyle bana öyle onur ve hürmet hediye etmiş ki her an şükran gerektirir." şeklinde ifade etmektedir. Bu da Câmî'nin ruhani hocasına Allah'ın bir hediyesi olmanın yanında Herât ve Horasan'nın Nakşbendiye tarikatını sağlamlaştıran önemli bir üyesi olduğunu göstermektedir. Ayrıca Molla Câmî, sahip olduğu ruhanî ilmi ve dünyevi bilgilerinin yanı sıra halk arasında yazdığı şiirleri ile de dikkat çekmiştir.²⁰⁹ İlim ve tarikatın etkisinin hâkim olduğu ve sürekli baskı yaptığı bir muhitte Câmî, bütün sevgi ve gücü ile kendisini bir âlim olarak yetiştirmiş ve yazmış olduğu eserleriyle ismini duyurmuştur. İslâm âlemine yayılan bu eserler, dilden dile dolaşarak her daim canlı kalmıştır. Ancak Câmî, Sünnî mezhebin hamisi olduğundan dolayı eserleri İran'ın Şii tarikatına bağlı halk tarafından yeterince ilgi görmemiştir. Ama Hindistan ve Türkistan'ta görmüş olduğu ilgi ve saygıdan dolayı asırlarca saray ve medreselerde okunmuş ve okutulmuştur.²¹⁰

Câmî, ilk şiirlerinde Uluğ Beğ'in torunu Ebu'l-Kâsım Babür'den övgüyle bahsetmiştir. Ayrıca onun şiir ve çalışmalarında ilk ruhani hocasına bağlılığını açıklamıştır. Sa'düddîn-i Kâşgarî'ye çok bağlı olmasına rağmen Molla Câmî, kendi düşünce ve tarikatını herkesten ayrı kendi üslûbıyla takip etmiştir. Sa'deddîn-i Kâşgarî'nin ölümünden sonra Molla Câmî ikinci sufi ve ruhani hocası Hâce Ubeydullah Ahrâr ile tanışmıştır.²¹¹ Câmî, ilk ruhani hocasının vefatından sonra, Herât'ta öğrencilerinin eğitimi ve öğretimiyle meşgul olmuştur. Câmî'nin dünyaya bakmasına vesile olan onun ruhani hocası olmuştur, ancak dünyaya nasıl bakacağı hususunu kendisi belirlemiştir. Câmî, Hâce Ubeydullah Ahrâr ile üç defa görüşmüştür. Ayrıca

²⁰⁷ Ökten, a.g.dt, s. 67.

²⁰⁸ Ökten, a.g.dt, ss. 69-70.

²⁰⁹ Ökten, a.g.dt, s. 69.

²¹⁰ Hikmet, a.g.e, s. 9.

²¹¹ Hikmet, a.g.e, ss. 18-19; Ökten, a.g.dt, ss. 74-76-85.

onunla devamlı mektuplaşarak haberleşmiştir. Dönemin tarihçilerine göre, Ubeydullah Ahrâr'ın Câmî üzerindeki tesirinin diğer Nakşî şeyhlerinden daha fazla olduğunda şüphe yoktur. Buna delil ise bizzat Camî'nin kendi eserleri ve şeyhin vefatından sonra yazdığı mersiyelerdir.²¹²

Camî, hayatın ilk yıllarında hem siyasetten hem de Timurlu sarayından uzak durmuştur. Ancak Câmî, Sultan Ebû Sa'id devletinin meşru egemenliğini tanımış ve ona saygı duymuştur. Ancak hiç bir zaman karşılıklı görüşmemişlerdir. Câmî, ona saygı duymakla kalmayıp yazdığı övgü şiirleriyle onun yetenek ve faaliyetlerini her zaman hem desteklemiş hem de teşvik etmiştir. Câmî, her ne kadar Timurlu sultanları övse de onlara kendisini iyi ve samimi göstermeye çalışmamıştır. Bundan dolayı Câmî, herkesten ziyade Sultan Hüseyin-i Baykara ve onun mudebbir veziri için ayrı bir yere sahip olmuştur.²¹³

3.2.1. Nûreddîn Abdurrahmân-ı Câmî'nin Edebi Kişiliği ve Eserleri

Şâhruh Mîrzâ döneminde dünyaya gelen Câmî, Uluğ Beg zamanında kendini geliştirmiş ve onun torunu Ebu'l-Kâsım Bâbü devrinde ilk eserlerini vermeye başlamıştır. Önemli bir konuma ve makama sahip olan Câmî, siyaset ve devlet işlerine karışmamak için Sultan Ebû Sa'id'in hükümdarlığının başında kendini şehir ve halktan tecrit etmiştir. Ancak Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Molla Câmî, ilmî ve irfanî çalışmalara ağırlık vermiş, halk ve devlet erkânına ise yardımcı olmuştur. Örneğin; "Şâh İsmail'in oğlu Sâm Mîrzâ Safevî, babası Şeybani Özbeklerini yendikten sonra bir müddet Herât ve Horasan topraklarında iktidarı elde etmişti. Sâm Mîrzâ, Hüseyin-i Baykara dönemini kendi *Tuhfe-i Sâmi* isimli tezkiresinde zikir etmiştir. Buna göre Sultan Hüseyin-i Baykara adil ve ilim perver bir padişahdır. Dönemi ise tıpkı bahar gibi hem hoş ve güzel hem de bereketlidir. Onun başardıklarını, hiçbir hükümdar kısa sürede başaramamıştır. O, Herât'ın hem maddi hem de manevi yönden gelişmesi için büyük gayret göstermiştir. Onun döneminde yaklaşık on iki bin âlim ve sanatkâr, ilmî ve sanatsal faaliyetlerde bulunmuştur. Araştırmacıların değerlendirmesine göre; "Eğer bir hükümdarın veziri Mîr Alî Şîr ve hamisi Câmî ise, tabii ki onun döneminde sanat, edebiyat ve kültür faaliyetleri olacak ve gelişerek devam edecektir".²¹⁴

Molla Câmî, hem Sultan Hüseyin-i Baykara'nın en büyük hamisi hem de Horasan'ın ilim

²¹² Okumuş, a.g.anm, ss. 94-99.

²¹³ Hikmet, a.g.e, s. 18; Ökten, a.g.dt, ss. 71-71.

²¹⁴ Hikmet, a.g.e, s. 23.

ve irfan güneşiydi. Sultan Hüseyin-i Baykara, Molla Câmî'yi kendi tertip ettiği meclislere davet eder, ona saygıda kusur etmezdi. Hatta o oturmadan kendisi de oturmazdı.²¹⁵ Câmî, konuşmasındaki nezaket, herkesle ilgilenmesi, söz, şiir ve tasavuf makamında gösterdiği olgunluk ile Sultan Baykara'nın dikkatini çekmiştir. Hatta Sultan Hüseyin-i Baykara, Molla Câmî'nin etkisiyle Nakşebendî tarikatına intisap etmiştir.²¹⁶

Sultan Hüseyin-i Baykara, herkesten daha çok Molla Câmî'ye hürmet edip güvenirdi. Nitekim gittiği seferler ve yaptığı işlerle ilgili görüşünü almak için Câmî'ye mektup yazardı. *Mecmû'a-i Münşe'ât-i Câmî*'de 21 tane mektup yer almaktadır. Ayrıca Sultan Hüseyin-i Baykara, *Mecâlis-i Uşşâk* isimli eserinin elli beşinci meclisinde Molla Câmî'nin biyografisine yer vermiştir. Burada onun durumu, aşkları hakkında bilgi verilmiş, şiirlerinden örnek beyitler zikredilmiştir. Câmî ise, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde kaleme aldığı bütün eserlerinde onun ismini saygıyla anmıştır²¹⁷

Sultan Bâyezîd de Hüseyin-i Baykara gibi Câmî'yi takdir ediyordu. Hatta ona çeşitli mektuplar göndererek bazı konular ve ihtilafı hususlarda onun fikrini sorardı. Ayrıca Molla Câmî'yi defalarca İstanbul'a davet ederek onu sarayında görmek istediğini dile getirmiştir. Câmî ise, Sultan'ın bu daveti ve lütfkâr daveti karşısında onun hakkında çeşitli şiirler yazmıştır. Diğer taraftan *Silsiletü'z-zeheb* mesnevisinin üçüncü defteri ile üçüncü divanında yer alan ve Enverî'nin kasidesine cevap olarak yazılan kaside Sultan Bâyezîd hakkında yazılmıştır.²¹⁸

Molla Câmî, sadece Mâverâünnehir ve Horasan'da tanınmakla kalmamış, Hindistan'dan Balkanlar'a kadar uzanan geniş bir alanda sultanların, âlimlerin ve şairlerin saygısını kazanmıştır. Fâtih Sultan Mehmed, Molla Câmî'yi hacdan dönerken İstanbul'a davet etmek için Hoca Atâullah-ı Kirmânî'yi 5000 altın hediye ile Halep'e gönderdiyse de Kirmânî varmadan az önce Molla Câmî oradan ayrılmış olduğundan, bu davet gerçekleşmemiştir. Fâtih ikinci defa yine değerli hediyelerle Molla Câmî'ye bir elçi gönderip ondan kelâmcılar, felsefeciler ve mutasavvıfların görüşlerini mukayese eden bir eser yazmasını istemiş, bunun üzerine Molla Câmî de *ed-Dürretü'l-fâhire* adlı eserini kaleme almış, ancak eser kendisine sunulmak üzere gönderildiğinde Fâtih Sultan Mehmet vefat etmişti. Molla Câmî'nin

²¹⁵ Tabibî, a.g.e, ss. 65-66.

²¹⁶ Hândmîr, Hâbibü's-Siyer, c.III, Hz. Celaluddin Hümayîn, (Tahran, 1333).

²¹⁷ Tabibî, a.g.e, s. 68.

²¹⁸ Macit Muhsin, 'Molla Câmî'nin Osmanlı Edebiyatına Tasiri I', *Erdem*, c.7, sy..20 (1991), ss. 519-28; Tabibî, a.g.e, s. 68.

divanında Fâtih Sultan Mehmed'in fetihlerini anlatan mesnevi tarzında bir şiiri de yer almaktadır.²¹⁹

“Ustâd-ı Câm” adıyla da meşhur olan Molla Câmî, hemen hemen bütün hayatını Herât'ta geçirmiştir. Onun ebedi istirahatgahı yine Herât'ta hocası Sa'deddîn-i Kâşgerî'nin mezarının yanındadır. *Tezkiretü'ş-şu'arâ* yazarı Devletşâh-ı Semerkandî, *Tuhfe-i Sâmi* yazarı Ebû Nasr Sâmi Mîrzâ, *Habîbü's-siyer* yazarı Hândmîr, Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifi'nin oğlu Mevlana Fahrüddîn Sefî *Risâle-i Letâ'if* adlı eserinde, Avrupalı yazarlardan Edward Brown ve Capton Ansoles, İranlı yazarlardan Ali Asgar Hikmet, Zebîhullah Safâ ve Dr. Abdulhakîm Tabîbî onu eserlerinde hürmet ve saygı ile eserlerinde anmışlardır.²²⁰

Timurlu hanedanının kültür tarihine önemli katkılarda bulunan Sultan Hüseyin-i Baykara, Alî Şîr Nevayî ve Molla Câmî arasındaki dostluk, arkadaşlık ve aralarında gelişen olaylar, hem bu dönem hem de Türk kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Diğer dikkat çeken bir husus ise, Timurlu şehzadeler iktidarlarında yapılmış saraylar, hangâhlar, medreseler, çarşı ve pazarlar, kervansaraylar, türbe ve mezarlar, özellikle de yapılan mesire yerleri ve bağların bu ve daha sonraki dönem şairlerinin şiirlerine konu olmasıdır. Özellikle, Bâğ-ı Sefîd, Bâğ-ı Zağan ve Bâğ-ı Cihân-ârâ Molla Câmî'nin de şiirlerine konu olmuştur.²²¹

Abdurrahman-ı Câmî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* adlı eserinden minyatürlü iki sayfa (İÜ Ktp, FY, nr. 1318, vr.

²¹⁹ Okumuş Ömer, ‘Abdurrahman Câmî’, TDV İslâm Ansiklopedisi (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), ss. 94–99; Macit, a.g.m, s. 521.

²²⁰ Tabîbî, a.g.e, s. 69.

²²¹ Hikmet, a.g.e, s. 12.

Nûreddîn Abdurrahmân-ı Câmî, Fars edebiyatının Sa'dî-i Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî gibi büyük şairlerinin üslubunu devam ettiren büyük şâirlere dendir. Fars şiirinin en büyük üstatlarının sonuncusu sayılan Câmî, üstün şairlik kabiliyeti yanında dinî, edebî ve aklî ilimlerle tasavvuftaki derin vukufundan bütün şiirlerinde, mesnevilerinde ve özellikle tasavvufî mesnevilerinde geniş bir şekilde faydalanmış, ele aldığı konuları çok rahat ve sade bir dille anlatma gücünü göstermiştir. Onun “Hint üslûbu” (sebk-i Hindî) diye anılan şiir akımının ilk öncülerinden biri olduğu ileri sürülmektedir.²²³ Mevlânâ Nûreddîn Câmî, eserlerini genel olarak Farsça, bazı eserlerini ise Arabça olarak kaleme almıştır. Arapça eserlerinde, Arap şairlerden Ferezdak'ın kasidelerinden etkilenmiş ve onları manzum olarak Farsçaya çevirmiştir. Bazı eserlerde Molla Câmî'nin eserlerinin sayısı 99 olarak verilse de Câmî-şinâslar onun onun 45 eseri olduğunu belirtmişlerdir.²²⁴

Molla Câmî'nin, tasavvufî hüviyete sahip risale ve kitapları vardır. Ancak onun tasavvufî görüşlerini bütün manzum ve mensur eserlerine serpiştirdiği dikkat çekmektedir. Bundan dolayı eserlerinin konu itibariyle tasnife tabi tutulması oldukça güçtür.

i. Manzum Eserleri

Divanları:

- ✓ *Dîvân-ı Kasâyid ve Gazeliyyât: Fâtihatü's-şebâb*, gençlik döneminde yazılan şiirlerini ihtiva etmektedir. 884/1479 yılında Alî Şîr Nevâyî'nin isteğiyle tertip etmiştir. Eser, bir mukaddime ile başlamaktadır. *Vâsîtatü'l-ıkd*: Orta yaş şiirlerini ayrı bir mukaddime ile 885/1480 yılında tertip etmiştir. *Hâtîmetü'l-hayât*: Câmî'nin üçüncü divanı olup hayatının yaşlılık yıllarına ait şiirleri ihtiva etmektedir. Ayrı bir mukaddime ile 896/1491 tarihinde tertip edilmiştir. Bu divanlar, Hâşim-i Râzî tarafından yazılan geniş bir mukaddime ile (*Dîvân-ı Kâmil Câmî*, Tahran 1341) yayımlanmıştır.²²⁵
- ✓ *Mesnevî-i Heft-evreng*: Molla Câmî kaleme aldığı yedi mesnevisini, yedi “evreng/felek”e benzetmiştir. Câmî'nin *Mesnevî-i Heft-evreng* isimli külliyyatı, *Silsiletü'z-zeheb*, *Selâmân*

²²² Okumuş, ‘Molla Abdurrahman Câmî’, a.g.anm, s. 97.

²²³ Macit, a.g.e, s. 528; Okumuş, a.g.anm., ss. 94-99.

²²⁴ Tabîbî, a.g.e, s.76; Okumuş, a.g.anm., s. 96.

²²⁵ Okumuş, ‘Abdurrahman Câmî’, a.g.anm., s. 97.

ü *Ebsâl*, *Tuhfetü'l-ahrâr*, *Subhatü'l-ebrâr*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Leylâ vü Mecnûn* ve *Hired-nâme-i İskenderî* adlı mesnevîlerden oluşmaktadır.

1- *Silsiletü'z-zehab*, Câmî'nin ilk mesnevisi olup birinci bölümü ahlak ve marifet hakkındadır. Hüseyin-i Baykara adına yazılmış olan eser, içerik olarak Hâce Ahrâr'ın oğlunun isteği üzerine İslam akide ve usulleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölüm, marifet ve aşk sırları üzerinedir. Bu kısım büyük ihtimalle hacdan döndükten sonra yazılmıştır. Üçüncü bölüm ise, Sultan II. Bâyezîd'in adaleti üzerine yazılmıştır.

2- *Selâmân ü Ebsâl*: Câmî'nin *Heft-evreng*'indeki mesnevîlerin en küçüğü olan “*Selâmân ü Ebsâl*”e Huneyn b. İshak'ın tercümesi kaynaklık etmiştir. 1130 beyit olan mesnevi Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Ya'kûb-ı Türkmen için yazılmıştır.²²⁶ Bu mesnevinin konusu Yunan asıllı bir aşk hikayesinden alınmış ve aruzun “Fâilâtün/ Fâilâtün/ Fâilün” kalıbıyla yazılmıştır. Molla Câmî bu mesnevisinin mukaddimesinde Uzun Hasan (Irak ve Azerbaycan fâtihi olarak bilinen Emir) ve Ya'kûb Bey'in diğer kardeşi Emir Yûsuf'tan bahs ederek ikisini güzel sözlerle övmüştür. Bu eserin 885/1480 yılında yazılmış olduğu düşünülmektedir.²²⁷

3- *Tuhfetü'l-ahrâr*: Bu mesnevi, Nizâmî-i Gencevî'nin *Mahzenü'l-esrâr* ve Hüsrev-i Dihlevî'nin *Matla'u'l-envâr* tarzında ruhani hocası Hâce Ubeydullah-ı Ahrâr adına yazılmış olup 20 makaleden oluşmaktadır.²²⁸ Aruzun “Müfteilün/ Müfteilün/ Fâilün” kalıbıyla yazılan eserin önsözünde Câmî, ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn konusunu sırasıyla şerh etmiştir. Yirmi makaleden meydana gelen eserde Molla Câmî başta Hz. Adem'in yaratılışı olmak üzere İslam'ın erdemi, beş vakit namaz, zekat, kâbe'nin ziyareti, tecrit (herkesten ayrı ve uzak durmak), sukün, gök, sufilerin hayatı, âlimlerin halleri, sultanların konuşmaları, vezirlerin halleri, yaşlılığın sıfatları, gençliğin güzellikleri, hüsn ü cemal (zahiri güzellikler), aşk, şairlerin hasbihalleri, kendi evladlarına nasihat verme konularına yer verilmiştir.²²⁹

4- *Subhatü'l-ebrâr*: Bu mesnevi aruzun “Fâilâtün/ Fâilâtün/ Fâilün” kalıbıyla yazılmıştır. Bu aruz kalıbını Molla Abdurrahmân-ı Câmî ilk defa bu mesnevisinde kullanmıştır. 887/ 1472 yılında *Tuhfetü'l-ahrâr* mesnevisinden sonra yazılmıştır. Eser dinî, ahlaki ve tasavvufî bazı konuları ihtiva etmektedir. Nitekim eserde, gönül, söz, Allah'ın varlığı ve birliği, tasavvuf,

²²⁶ Uludağ Erdoğan, ‘Selâmân ü Ebsâl’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2009), ss. 345–46 <<https://islamansiklopedisi.org.tr/selaman-u-ebasal>>, Erişim tarihi: 16.06.2021.

²²⁷ Hikmet, a.g.e, ss. 189-190.

²²⁸ Tabibî, a.g.e., s. 83.

²²⁹ Hikmet, a.g.e, ss. 194-195.

irade, tövbe, ruh, zahidlerin makamı, yoksulluk, sabır, korku, geri dönüş, tevekkül, Allah'ın rızası, sevgi, istek, gayret, rıza, yakınlık, haya, hürriyet, cömertlik, doğruluk, gönül temizliği, kanaat, tevazu gibi konulara yer verilmiştir.²³⁰

5- *Yûsuf u Züleyhâ*: 888/1473 yılında yazılmıştır. Mevlânâ Nureddin Câmî'nin sahip olduğu aşk ve duygularını tasvir eden en ünlü aşk mesnevisidir.²³¹ Molla Câmî bu eserini Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn* ve Fahreddîn Es'ad-ı Gürgânî'nin *Vîs ü Râmîn* (V./X. Yüzyıl) aşk mesnevilerinin uslubuyla yazmıştır. Molla Câmî, mesnevisini ele alırken Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan Yûsuf suresinden başka çeşitli İslami kaynaklardan yararlanmıştır.²³²

6- *Leylâ vü Mecnûn*: 889/1474 yılında yazılmış olup 3860 beyitten oluşmaktadır. Molla Câmî bu aşk mesnevisini Nizâmî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'unun vezin ve uslubuyla yazmıştır.²³³ Ayrıca Câmî, eserin asıl konusu olan Leylâ ve Mecnûn hikayesini anlatırken daha çok Arap kaynaklardan faydalanmıştır.²³⁴

7- *Hred-nâme-i İskenderî*: 890/1475 yılında Nizâmî'nin *İskender-nâmesi* tarzında aruzun "Feûlün / Feûlün / Feûlün / Feûl" vezniyle Hüseyin-i Baykara adına yazılmıştır. Eğitim amaçlı olan eserde, hikmet ve ahlak üzerinde daha çok durulmuştur. Ayrıca Câmî mesnevisinde Aristo, Platon, Sokrates, Pisagor gibi felesecilerin Büyük İskender'e söyledikleri çeşitli nasihatlarla yer vermiştir.²³⁵

***Çihl-hadîs*:** *Hadîs-i Erba'in* diye de anılan bu risâle, kırk hadisin Farsça manzum tercümelerinden ibarettir. Eser *Erba'in* adıyla Tahran'da (1295) taş basması olarak neşredilmiştir.²³⁶

- ✓ ***Risâle-i Terceme-i Kelimât-ı Kudsiyye*:** Hz. Ali'nin bazı sözlerinin manzum tercümesidir.
- ✓ ***Nefehâtü'l-üns min Hazerâtü'l-kuds*:** 883/1468 yılında tamamlanan eserde, 516 erkek ve kadın sûfnin hal tercümeleri yer almaktadır. Ayrıca tasavvufî terimlerin açıklamalarına da yer verilmiştir.²³⁷
- ✓ ***Risâle-yi Sıgar der-Muammâ*:** Câmî bu eseri 890/1475 yılında Sultan Hüseyin-i Baykara

²³⁰ Hikmet, a.g.e, ss. 196-197.

²³¹ Tabibî, a.g.e, s. 83.

²³² Hikmet, a.g.e, s. 197.

²³³ Tabibî, a.g.e, s. 84.

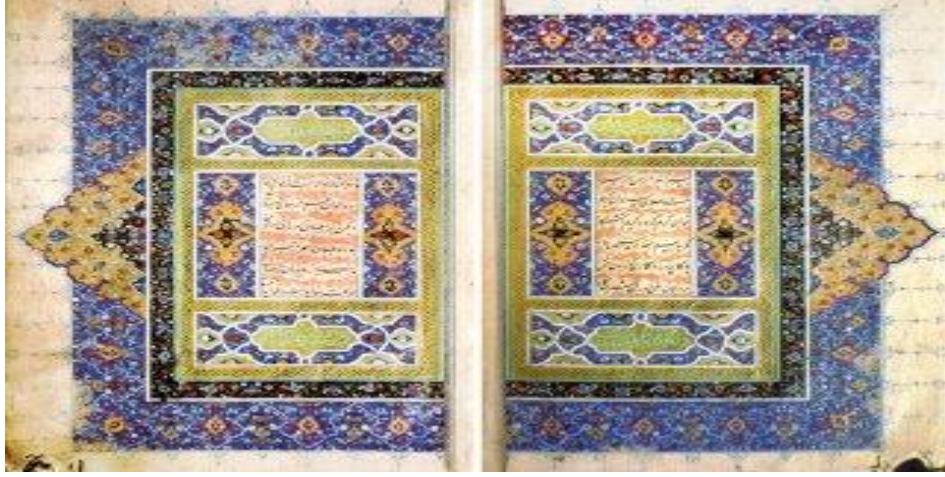
²³⁴ Hikmet, a.g.e, s. 200.

²³⁵ Hikmet, a.g.e, ss. 201-202.

²³⁶ Okumuş, 'Molla Abdurrahman Câmî', a.g.anm, s. 97.

²³⁷ Hikmet, a.g.e, s. 174; Tabibî, a.g.e, s. 76.

döneminde tamamlanmıştır.²³⁸ Eserde genel olarak muamma fenleri ve kuralları üzerinde durulmuştur. Eser Risâle-yi Kebîr’de olduğu gibi dört farklı konuya ayrılmıştır; teshîl-i (kolaylaştırma), tehsîl-i (eğitici), tekmîl-i (tamamlama, bitirme), ve tezyîl-i (ekleme, ilave etme). Câmî eserinde her bir konu için ayrı beyitler ve kıtalar getirerek farklı muammalar oluşturmuştur.²³⁹

Abdurrahmân-ı Câmî'nin divanının ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 373)²⁴⁰

3.3. Bihzâd/Behzâd

Kemâleddîn Bihzâd, 1450-1535 yılında Herât'ta doğmuş ve yine burada vefat etmiştir. Ancak onun mezarının nerede olduğu konusunda net bir bilgi yoktur. Ancak Kadı Ahmed, onun vefatından elli yıl sonra onun mezarının Herât şehrin kuzeyinde Muhtar Dağı'nın yakınlarında olduğunu ve taşlarının çeşitli nakışlarla süslendiğini kaydetmiştir. Ayrıca *Gülistân-ı Hüner* yazarı Ahmed-i Süheylî ve Dost Muhammed *Merk'a-yı Behrâm Mîrzâ* dibacesinde onun mezarının Meşhed ya da Tebrîz'de bulunduğunu kaydetmişlerdir.²⁴¹

Gülistân-ı Hüner eserin sahibi Kadı Ahmed ile Dost Muhammed, Kemâleddîn Bihzâd'ın özellikle çocukluk dönemi hakkında bilgi veren Timurlu devri sanatçılarıdır. Kadı Ahmed Süheylî, Kemâleddîn Bihzâd'ın henüz çocukken yetim kaldığını ve Sultan Hüseyin-i Baykara'nın sarayında saygı gören Mîrek Nakkâş (Emir Ruhullah) adına bir sanatçı

²³⁸ Okumuş, 'Abdurrahman Câmî', a.g.anm., 97; Tabibî, a.g.e., ss. 76-84.

²³⁹ Hikmet, a.g.e, s. 168.

²⁴⁰ Okumuş, 'Abdurrahman Câmî', a.g.anm, s. 95.

²⁴¹ The Editors of Encyclopaedia, 'Behzâd', Britannica (Encyclopedia Britannica, 30 March, 2016)

<<https://www.britannica.com/biography/Behzad>>, Erişim: 10.10.2020; Tabibî, a.g.e., s. 85.

tarafından yetiştirilmiştir.²⁴² Mîrek Nakkâş, *Habîbü's-siyer*'e göre, hafızlık ile meşgul olmuş, hat ve tezhip sanatlarıyla iştiğal etmiş maharet sahibi bir nakkaştır. Dönemin önde gelen kişilerinin yazıtlarını, çeşitli imaretlerin kitabelerini ve mezar taşlarındaki yazıları bizzat kendisi yazmıştır. Sultan Hüseyin-i Baykara tarafından kitabdâr olarak tayin edilmiştir.²⁴³

Kemâleddîn Bihzâd, hocasının yanında hem büyüdüğü hem de yetiştiği için onun sahip olduğu hüner ve maharetleri öğrenmiştir. Ayrıca kütüphaneye gelen dönemin hüner sahiplerinden de her zaman bir şeyler öğrenmeye gayret etmiştir. XVI. asırda Anadolu'da yetişmiş olan önemli alim ve şairlerden Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân* isimli eserinde Bihzâd'ı, Mîrek Nakkâş'ın dışında Pîr Seyyid Ahmed-i Tebrîzî'nin önemli öğrencilerinden olduğunu kaydetmektedir.²⁴⁴ Kadı Ahmed-i Kâmî'ye göre çok yetenekli ve maharet sahibi olan Bihzâd, Herât'ta bulunan alim ve sanatkârlardan istifade etmiş, onlardan öğrendiği bilgileri kullanarak kendisini yetiştirmiş ve dönemin en önemli sanatçılarından biri olmuştur. Hatta kaynaklarda onun eşi ve benzerinin olmadığına hassaten vurgu yapılmıştır.²⁴⁵ Bâbürlü hükümdarlardan Cihângîr, Bihzâd'ın çalışma uslubunu Mîrzâ Halîl Şâhruhî'nin tarzına benzetmektedir. Hatta Cihângîr'in Bihzâd ve onun çalışma uslubuna büyük hayranlık duyduğu ifade edilmektedir.²⁴⁶

Sultan Hüseyin-i Baykara ve Emîr Alî Şîr Nevâyî, Bihzâd'ın sahip olduğu zekâ ve yeteneğe hayranlık duymaktaydı. Hatta Sultan Hüseyin-i Baykara onu sarayında kendi himayesine almıştı. Zeynüddîn-i Vâsîfî, Herât'ta baştan Sultan Hüseyin-i Baykara olmak üzere devletin önde gelenlerinin tertip ettiği meclisler hakkında geniş bilgi ihtiva eden *Bedâiyü'l-vekâ'î* isimli eserinde, Bihzâd'ın özellikle Sultan Hüseyin-i Baykara'yı hoşnut etmek için çizmiş olduğu minyatürler hakkında bilgi vermiştir.²⁴⁷ Onun büyük ustalık ve maharet ürünü olan minyatür ve resimlerinden dolayı Sultan Hüseyin-i Baykara ona “Mânî-i Sâni” lakabını

²⁴² The Editors of Encyclopaedia, 'KAMÂL-AL-DÎN BEHZÂD', *Iranica* (The Editors of Encyclopaedia, 1986), ss. 114–16 <<https://www.iranicaonline.org/articles/behzad-kamal-al-din>>, Erişim: 12.10.2020; Qâzî Aḥmad Qami, *Golestân-e Honar*, s. 133.

²⁴³ Tabîbî, a.g.e., s. 85; Qâzî Aḥmad Qami, a.g.e., s. 133.

²⁴⁴ Âli Mustafa, *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-ı Hunerverân)*, ed. M. Cunbur (Ankara, 1982), s. 64.

²⁴⁵ Qâzî Aḥmad Qami, a.g.e., s. 133.

²⁴⁶ Nûr-al-Dîn Moḥammad Jahângîr, *Tüzok-e Jahângîrî*, çev. Can L, ed. II (London, 1826), s. 116; Tabîbî, a.g.e., s. 86.

²⁴⁷ Âryan Kamer, *Kemaleddin Bihzâd* (Tahran, 1348), s. 28; Tabîbî, a.g.e., s. 85.

vermiştir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Alîşîr Nevâyî de, Bihzâd'a yakın ilgi göstermiş, onu himaye etmiş ve çalışmalarına destek vermiştir. Hatta onu bir nakkaş ve minyatüristten ziyade bir sufî, arif ve mümtaz şairlerden biri olarak görüyordu. Kendisine hürmet ve sevgide kusur etmiyordu. Nitekim tertip etmiş olduğu bütün meclislere onu muhakkak davet ederdi. Ayrıca kendi ve Molla Câmî gibi büyük şairlerin eserlerine çeşitli minyatürler çizmesi için tavsiyede bulunmaktaydı. Bu çizilen minyatürler, bugün o eserleri süslemektedir.²⁴⁸

Bihzâd'ın Alî Şîr Nevâyî ile ilgili yapmış olduğu bir resmi Nevâyî'ye getirip vermesiyle ilgili *Bedâyi'u'l-vekâyi'* de şöyle bir olay anlatılmaktadır;

Behzâd, bir gün yapmış olduğu, Emîr Alî Şîr Nevâ'î'nin gökyüzünü süsleyen cennet gibi meclisine, dallarında rengârenk kuşların olduğu ağaçların, her tarafında akarsuların, çekici, hoş ve güzel çiçeklerin bulunduğu ve Nevâ'î'nin bir asaya dayanmış, önünde de saçılmak/dağıtılmak için altın dolu tabakların yer aldığı süslü bir bahçenin resmini getirir. Nevâ'î, bu güzel resmi görünce, gönlü rengârenk açılmış çiçeklerin bulunduğu bahçe gibi açılır, muhayyilesinde ise havuzların etrafındaki ağaçların dallarında büyük bir şevkle şakıyan bülbüller canlanır. Hemen ardından büyük bir sevinçle “çok güzel” diye bağırarak ayağa kalkar.²⁴⁹ Akabinde mecliste bulunanlara yönelerek, “Ey dostlarım! Bu resmi değerlendirmeniz gerekirse nasıl yorumlarsınız?” diye sorar. Horâsân ehlinin meşhurlarından ve Nevâ'î'nin hocası Mevlânâ Fasîhuddîn, “Ey efendimiz! O açılmış güzel ve hoş çiçekleri gördüğümde, elimi uzatarak o çiçeklerden bir tanesini koparıp sarığıma takmayı istedim.” der. Nevâ'î'nin musahibi ve yakın dostu Sâhib Dârâ da, tıpkı Mevlânâ Fasîhuddîn gibi düşündüğünü, ancak elini bu açılmış hoş ve güzel çiçeklere doğru uzattığında, ağaçtaki rengârenk kuşların uçup kaçmalarından endişe ettiğini söyler. Zarif kimselerin önde geleni, Horâsân ehlinin lideri ve Nevâ'î ile devamlı iddialaşıp tartışan Mevlânâ Burhân ise, “Nevâ'î'nin itiraz etmemesi ve yüzünü ekşitip kaşlarını çatmaması için ağzımı açıp konuşmamam gerektiğini düşündüm.” der. Horâsân ehlinin zariflerinden olup Nevâ'î tarafından hem “latîfe-tırâş” diye lakaplandırılan hem de devamlı hoşluk ve güzellikle karşılanan Mevlânâ Muhammed-i Bedahşî ise, “Ey Mevlânâ Burhân! Eğer edepsizlik ve küstahlık olmasaydı, Nevâ'î'nin elindeki asayı alıp başına vururdum.” der. Nevâ'î, bu sözlerin akabinde “Ey dostlarım! Çok güzel, inci gibi

²⁴⁸ Tabibî, a.g.e., s. 86.

²⁴⁹ Burada şu beyte yer verilmiştir: “Öyle bir nakkaşsın ki, evi (çok güzel bir şekilde) süslemişsin. Ey zaman! Benim vaktimi hoş kıldığın gibi sen de hoş ol.”

değerli sözler söylediniz. Eğer Mevlânâ Burhân bu uygunsuz ve nahoş sözleri söylemeseydi, o tabaklardaki altınları size dağıtardım.” der.²⁵⁰

Bu olay, Bihzâd’ın minyatür sanatındaki maharetini net bir şekilde göstermektedir.

Bihzâd hakkında en güvenilir bilgiler tarihçi Hândmîr, Bâbürlüler’in kurucusu Bâbür ve önemli tarihçilerden Mîrzâ Muhammed Haydar Duğlat tarafından verilmektedir. Bunlar, hem Timurlu sarayıyla hem de Herât’la doğrudan bağlantısı olan kişilerdir. Ayrıca, Safevîler hanedanına bağlı yazarlardan Dost Muhammed, Kadı Ahmed Kumî ve İskender Beg Münşî de Bihzâd hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.²⁵¹ Bunlara göre Bihzâd’ın meşhur olmasının yolunu, Alî Şîr Nevâyî’nin onu himaye etmesi ve desteklemesi açmıştır. Böylece Sultan Hüseyin-i Baykara’nın sarayının kapısı ona açılmış, o da kendisine sunulan imkanları ve verilen desteği en iyi şekilde kullanarak en güzel eserlerini vermiş ve bu eserleriyle şöhret kazanmıştır.²⁵²

Kadı Ahmed-i Kumî ve Dost Muhammed’e göre, Bihzâd, önce Emîr Alî Şîr Nevâyî ardından da Sultan Hüseyin-i Baykara’nın sanat atölyesini yöneten Ruhullah Mîrek Nakkâş’ın öğrencisi olarak çalışmıştır. Dost Muhammed ve Kadı Ahmed hem Bihzâd hem de Mîrek Nakkâş hakkında eserlerinde geniş bilgi vermektedirler. Her ikisi de Mîrek, her ne kadar hattat olarak tanınsa da, okçu olarak bilinen bir Seyyid ailesine mensup olduğunu kaydetmişlerdir. Bihzâd’dan söz eden kaynaklar, onun Mîrek Nakkâş’la nasıl tanıştığı ya da onunla akraba olduğundan bahsetmemiştir. Ayrıca, Bihzâd’ın iki kardeşi olduğu belirtilmektedir.²⁵³ Diğer taraftan Bihzâd’ın, Sultan Hüseyin-i Baykara’nın ölümünden (1506-1507) sonraki hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece Bâbür, onun Timurluların hâkimiyetinin sonlanmasından sonra onun Şeybânî Han’ın himayesine girdiğini ve (1507-1510) yıllar arasında Herât’ta olduğunu zikr etmiştir.²⁵⁴

Şeybânî Han da Timurlu hükümdarlar gibi ilim seven, hüner-perverleri, hattatları, şair ve edipleri himaye eden, Farsça ve Arapça bilen sultanlardı. Bundan dolayı Bihzâd, onun için oldukça değerli ve kıymetliydi. Ancak, Safevîler’in hâkimiyeti ve Şeybânî Han’ın ölümüyle Bihzâd, Safevîler’in başkenti Tebrîz’e Şah İsmail’in isteğiyle bazı akrabalarıyla birlikte

²⁵⁰ Kartal Ahmet, *Lâlezâr*, İstanbul 2017, s. 20-21.

²⁵¹ The Editors of Encyclopaedia, ‘KAMÂL-AL-DÎN BEHZÂD’.

²⁵² Çağman Filiz, ‘Kemaleddîn Bihzâd’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), ss. 147-49 <<https://islamansiklopedisi.org.tr/bihzad>>, Erişim: 14.04.2021.

²⁵³ The Editors of Encyclopaedia, İrannica, ‘KAMÂL-AL-DÎN BEHZÂD’.

²⁵⁴ Tabîbî, a.g.e., ss. 87-88.

gitmiştir.²⁵⁵ Kaynaklar, Şâh İsmâîl'in Timur gibi fethettiği bölgelerdeki âlim ve sanatçıları kendi merkezine gönderirdiğini göstermektedir. Nitekim Herât, Şâh İsmâîl tarafından fethedildiği zaman, Bihzâd, Mîrek, Hâci Muhammed, Kâsım Alî gibi o yörenin ünlü sanatçıları Herât'tan Tebrîz'e gönderilmiştir.²⁵⁶ Bihzâd, bu dönem her dönemden daha çok itibar görmüş ve Şâh İsmâîl tarafından başkent kütüphanesinin yönetimine getirilmiştir. Şâh İsmâîl'in Bihzâd'a karşı olan ilgi ve sevgisi hakkında Osmanlı müelliflerinden Mustafâ Âlî şöyle bir rivayet nakletmektedir: “Şâh İsmâîl 1514 yılında Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selîm ile savaşa girerken meşhur hattat Şâh Mahmûd-ı Nîşâbûrî ile Bihzâd'ı bir mağaraya saklamış, savaştan döndükten sonra ilk önce Bihzâd ve Nîşâbûrî'nin durumunu sormuş, onların durumlarının iyi olduğunu öğrendikten sonra yüce Allah'a şükranlarını sunmuştur”.²⁵⁷ *Habîbü's-siyer* müellifi ise Bihzâd hakkında şöyle nakletmektedir: “Bihzâd, dönemin sultanlarının azizi ve İslam hükümdarlarının sevimlisiydi”.

Bihzâd, Timurlu döneminden sonraki dönemlerde ömrünü öğrenci yetiştirmekle geçirmiştir. *Menâkıb-ı Hünerverân*'dan anlaşıldığına göre, Bihzâd Herât'tan ayrıldıktan sonra, Tebrîz'de eser vermektен ziyade öğrenci yetiştirmek iştiğal etmiş, özellikle Tebrîz okulunda yaptığı yeniliklerle minyatür alanında yaktığı meşaleyi, yetiştirmiş olduğu öğrencileriyle Doğu'da o günden bugüne kadar canlı tutmayı başarmıştır. İstanbul Yıldız Kütüphanesi'nde Kemâleddîn Bihzâd'ın son yıllarını anlatan bir minyatür bulunmaktadır.²⁵⁸

²⁵⁵ Tabîbî, a.g.e, s. 88.

²⁵⁶ Zeynüddin Mahmûd-i Vâsîfî, a.g.e., s. 901; Tabîbî, a.g.e., s. 88.

²⁵⁷ Âryan, a.g.e., s. 29.

²⁵⁸ Mustafa Âlî, a.g.e., ss. 65-67; Çağman, a.g.an.m., s. 147.

Bihzâd'ı yaşlılık yıllarında gösteren bir minyatür (İÜ Ktp., FY, nr. 1422, vr. 34^a)²⁵⁹

Bilindiği gibi Bihzâd, Herât'tan ayrıldıktan sonra hem Tebrîz hem de Bağdat okullarında eğitim gören öğrencilerin yapmış oldukları eserleri düzeltmekle ve kendi üslubunu onlara öğretmekle meşgul olmuştur. Daha önceki dönemlerde yetişen nakkaşlar, göz, kaş gibi unsurları çizerken Çin üslubunu benimseyip onu uygularken Bihzâd ile birlikte bu tarz değişmiştir. Hatta Bihzâd, kendine has üslubuyla minyatür ve nakışlara ayrı bir doğallık ve canlılık getirilmiştir. Böylece Bihzâd, minyatürü halkın yaşam tarzına yaklaştırılmış ve doğanın canlılığını nakışlarına aksettirmiştir.²⁶⁰

Dost Muhammed, Kâdî Ahmed ve Mustafâ Âlî tarafından verilen bilgilere göre, Tebrîz okulunda yetişmiş olan Hâce Abdulazîz, Ustad Muzaffer Alî-i Nakkâş ve Sultan Muhammed-i Tebrizî gibi en iyi öğrencileri, onun icat etmiş olduğu üslubu, Tebrîz'den başlayarak Buhârâ ve Hint diyarlarına kadar yaymıştır. *Mecâlisü'n-nefâyis*'te, Haydar Mîrzâ *Târîh-i Reşîdî*'nin müellifi, Kâsım Alî-i Nakkâş, Maksûd Molla Yûsuf ve Akâ Mirek onun Herât okulundaki

²⁵⁹ Çağman, a.g.anm, s. 147.

²⁶⁰ Habîbî Abdulhay, *Honar-ı Ahdı Timuriyan* (Tahran: Bunyad-ı Farhang, 1355), ss. 54-55; Qâzî Ahmed Qami, a.g.e, s. 135.

ünlü öğrencileridir. Ayrıca, Aka Mîrek Nakkâş Bihzâd'ın hocası Mîrek Nakkâş ile karışmamalıdır, zira onun diğer ismi Celâleddîn Hüseyinî'dir.²⁶¹

3.3.1. Kemâleddîn Bihzâd'ın Eserleri ve Tarzının Özellikleri

Kemâleddîn Bihzâd, hayatını idame ettirdiği dönemin hükümdarlarından özellikle Sultan Hüseyin-i Baykara ve onun Veziri Alî Şîr Nevâyî, Sultan Şeybânî Han-ı Özbek, Şâh İsmâîl, Şâh Tahmasb, Zahîruddîn Bâbü Şâh, Hümayûn Bâbü ve onun torunu Cihângîr Şâh tarafından hem fırçasındaki nahiflik hem de maharetinden dolayı himaye edilip desteklenmiş ve itibar görmüştür. Kimsenin saygıda kusur etmediği Bihzâd'a, Sultan Hüseyin-i Baykara "Mânî-i Sanî" unvanını vermiştir. Hatta Alî Şîr Nevâyî, devrin meşhur tarihçisi Hândmîr ve Bâbü, onu ve eserlerini her daim kendi eserlerinde övmüştür. Şâh İsmâîl için Bihzâd, "nâdirü'l-asr" ve "nakkaşların en kıdemlisi" idi. Gerek Bâbü gerekse Batılı yazarlar, İslam ve Şark âleminin en büyük nakkaşı olarak Bihzâd'ı zikretmişlerdir.²⁶²

Bihzâd'dan bahseden bütün kaynaklar, onun çizmiş olduğu resimlerindeki gerçekçiliği, fırça kullanmadaki ustalığını, resimlerindeki zarafet ve inceliği övmüşlerdir. Gerek yaşadığı dönemde gerekse ölümünden sonraki zamanlarda, onun çizmiş olduğu eserlere pek çok kişi sahip olmak istemiş, hatta bunun için çok yüksek ücretler dahi ödemişlerdir. Özellikle İslâm dünyasında uyandırmış olduğu ilgi ve sahip olduğu üstün yeteneği, onun adının efsaneleşmesine ve yüzyıllar boyunca Mânî ile birlikte anılmasına yol açmıştır.²⁶³

Bihzâd'ın eserleri, çok ayrı bir öneme sahip olmasından dolayı hem çok beğenilmiş hem de kopyalanmıştır. Bu da, pek çok eserin Bihzâd'a atfedilmesine sebep olmuştur. Bu durum onun yaptığı minyatürlerin dikkat çekmeyecek bir köşesine imza atmasına yol açmıştır. Hatta bazen yazmanın hâtimesinde adını zikretmiştir. Londra'da 1935 yılında gerçekleştirilen İran'ın Hüner sergisinde, Bihzâd'a ait olduğu ifade edilen eserler bir araya getirilerek sergilenmiştir. Bu durum bu eserlerin Bihzâd'a ait olup olmadığı konusunda araştırma ve incelemelerin yapılmasına sebep olmuştur.²⁶⁴

Günümüzde Bihzâd'ın eserleri hakkında üç görüş dikkat çekmektedir: Birincisi, Bihzâd'ın kendi imzalı ve orijinal minyatürleridir. Bunlar hiç şüphesiz Bihzâd'ın en faal

²⁶¹ Tabîbî, a.g.e., s. 90.

²⁶² Tabîbî, a.g.e., s. 90.

²⁶³ Çağman, a.g.anm., s. 147.

²⁶⁴ Çağman, a.g.anm., s. 147; Tabîbî, a.g.e., ss. 90-91.

dönemi olan Herât'ta Sultan Hüseyin-i Baykara zamanında yapılmıştır. İkincisi, imzasız olup Bihzâd'a atfedilmişlerdir. Bu resimlerde hem Bihzâd'ın imzası yok hem de boyama tarzı farklıdır. Ancak bu tarz resimlerin, Bihzâd'ı takip eden en maharet sahibi öğrencilerinin çalışmaları olduğu tahmin edilmektedir. Üçüncüsü ise bazı minyatürlerin Bihzâd tarafından eksik bırakıldığı, bunların onun öğrencileri tarafından tamamlandığı ya da onun öğrencileri tarafından yapıldığı, ancak Bihzâd tarafından üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunularak tamamlanıp kendi eserleri hâline dönüştürüldüğü müşahede edilmektedir.²⁶⁵

Bu hüviyetten dolayı onun orijinal eserleri ile öğrencilerinin eserlerini ayırmak oldukça zorlaşmıştır. Ayrıca belirtmekte fayda vardır ki, Şâh İsmâîl ve Şâh Tahmasb döneminde Bihzâd'a ait bir esere rastlamak zordur. Zira, Bihzâd'ın en verimli olduğu dönem, Herât'ta Sultan Hüseyin-i Baykara iktidarında olmuştur. Ondan sonraki dönemlerde, özellikle yaşlılık sebebiyle sanat çalışmalarına ara verdiği görülmektedir.²⁶⁶

Bihzâd'a atfedilen gerek imzalı gerekse imzasız eserler, günümüzde dünyanın farklı kütüphane, müze ve özel koleksiyonlarında yer almaktadır. Sa'dî'nin meşhur eseri *Bostân*'ın Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı, 893/1488 tarihinde Sultan Alî-i Meşhedî tarafından istinsah olunan ve Yârî-i Tezhibkâr tarafından tezhiplenmiş yazma nüshada, Bihzâd'ın imzası tespit edilmiştir. Bu nüsha Herât okulunda Sultan Hüseyin-i Baykara için hazırlanmıştır.²⁶⁷ Ayrıca yazmada yer alan iki minyatürde de 893/1488 ve 894/1489 tarihleri kayıtlıdır. Gerek imza gerekse tarihler, mimari tezyinat arasında ve gözle zor seçilebilecek küçüklüktedir. Yine eskiden Maurice de Rothschild koleksiyonunda bulunan ve halen Soudavar koleksiyonunda bulunan, 891/1486'da Sultan Alî-i Meşhedî tarafından istinsah edilen Sa'dî'nin *Gülistân*'ının bir nüshasında yer alan minyatürler de Bihzâd'ın karakteristiğini yansıtmaktadır, hatta bunların bir tanesi de imzalıdır.²⁶⁸

- I. Şerefeddîn Alî-i Yezdî'nin, Şîr Alî tarafından Sultan Hüseyin-i Baykara için 872 tarihinde istinsah olunan *Zafer-nâme* isimli eserinin bir nüshası, Baltimore, Johns Hopkins Universty Milton S. Eisenhower Library, John Work Garrect Collection, Amerika'da bulunmaktadır. Bu

²⁶⁵ Tabibî, a.g.e., ss. 91-92; Çağman, a.g.anm., s. 148.

²⁶⁶ Çağman, a.g.anm., s. 148.

²⁶⁷ Âryan, a.g.e., ss. 44-48; Çağman, a.g.anm., s. 148; Tabibî, a.g.e.,s. 92.

²⁶⁸ Âryan, a.g.e, ss. 44-48.

eserde mevcut olan on iki imzasız resim, Cihângîr Şâh tarafından Bihzâd'ın erken dönem çalışmaları olarak değerlendirilmektedir.²⁶⁹

- II.** Genceli Nizâmî'nin Biritish Museum'da bulunan Hamse'sinin bir nüshasında, Bihzâd'ın en önemli resimlerinden biri addedilen bir çalışması yer almaktadır. Hatta bu resimde, Herât ekolünün etkileri görülmektedir.²⁷⁰ Nüshaya daha sonra eklenen iki minyatürün 1493 tarihinde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Hatta bu üç minyatürde de Bihzâd'ın imzası yer almaktadır.²⁷¹ Ayrıca Biritish Museum'da Bihzâd'a atfedilen Nizâmî-i Gencevî'nin Hamse'sinde bulunan diğer minyatürlerin de Bihzâd ile dönemin meşhur nakkaşlarından ve hocalarından Mîrek Nakkaş'ın ortak çalışması olduğu düşünülmektedir. Tabibî, kendi çalışmasında, Nizâmî'nin *Heft-peyker* isimli eserinde bulunan çok zarif ve doğal resimlerin yer aldığı minyatürü Bihzâd'a atfetmiş ve bu nüshanın New York Museum'da bulunduğu işaret etmiştir. Nizâmî'nin Hamse'sinde bulunan minyatürler, Bihzâd'ın yapmış olduğu son çalışmaları olarak kabul edilmektedir.²⁷²
- III.** Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Heşt-bihîşt* isimli mesnevisinin 902/1497 tarihinde Muhammed bin Ezher tarafından Sultan Muhammed Muhsin Bahâdır'ın kütüphanesi için istinsah edilen ve günümüzde Topkapı Saray müzesinde (Hazine, nr. 676) bulunan nüshasında dört minyatür bulunmaktadır.²⁷³
- IV.** Alî Şîr Nevâyî'nin *Hayretü'l-ibrâr* adlı mesnevisinin 890/1485 tarihli nüshasında da Bihzâd'ın minyatürü yer almaktadır. Bu eserin bir nüshası Bedi'uzzaman Mîrzâ Hüseyin-i Baykara'nın oğlu adına yazılmıştır. Ayrıca, bu hamsenin dört nüshası (Oxford Bodleian Library Mss. Elliot, nr. 317, 339, 408) ve diğer bir nüshası da Manchester, John Rylands Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bilinen eserlerden birisi Hz. Peygamber'in ve sahabelerin meclisini, diğeri ise sufileri kırlarda Bihzâd'ın üslubuyla göstermektedir.²⁷⁴
- V.** New York Metropolitan Müzesi'nde bulunan Ferîdüddîn-i Attâr'ın *Mantku't-tayr* nüshasında, Bihzâd üslubunda çizilmiş minyatürlere rastlanmaktadır.²⁷⁵

²⁶⁹ Tabibî, a.g.e., s. 93.

²⁷⁰ Filiz Çağman-ZerenTanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*, (İstanbul: Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1979), s. 24.

²⁷¹ Çağman, a.g.anm., s. 148.

²⁷² Habibî, a.g.e., s. 56; Tabibî, a.g.e., s. 92.

²⁷³ Çağman-ZerenTanındı, a.g.e., s. 20.

²⁷⁴ Tabibî, a.g.e., s. 92.

²⁷⁵ The Editors of Encyclopaedia, İrannica, 'KAMÂL-AL-DİN BEHZÂD', Çağman, a.g.anm., s. 148.

- VI. İran devletinin idaresinde bulunan Dolayı (çift taraflı) minyatür; Bihzâd'a atfedilmektedir. Minyatürde yer alan bahçelerin o güzel tasvirlerinin yanında, minyatürün sol kenarında iki kadın tasviri de yer almaktadır. Kadının elinde, üzerinde çok küçük bir şekilde "Tasvîr-i Sultan Hüseyin-i Mîrzâ, amel-i Bihzâd" yazılmış olan küçük bir kitap bulunmaktadır. Ayrıca, bu çift taraflı (Dolayı) minyatürün diğer yarım kısmı, özel koleksiyonda saklanmaktadır.²⁷⁶
- VII. Başka bir eser de Washington Freer Gallery'de (no. 44.48) 930/1524 tarihli antoloji içinde bulunmaktadır. Bu antolojinin yazılı sayfasında dairesel bir resmin içinde bir genç adam ve yaşlı bir kadın, çölde bir dağ kenarında gösterilmektedir. Gencin üzerindeki giysilerden, Herât'ta bulunan bir bölgede ve Özbeklerin iktidarında yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca minyatürde, Bihzâd'ın imzası yer almaktadır.²⁷⁷
- VIII. Bihzâd'ın imzasının yer aldığı diğer bir minyatür, Şâh Tahmasb'ın ağaç yanında resmedildiği minyatürdür. Günümüzde bu minyatür, (Paris, 1929; 75) Lour Paris Museum'de bulunmaktadır.²⁷⁸
- IX. Sultan Hüseyin-i Baykara'nın resmedildiği minyatür, Bihzâd'a atfedilen ve yarım kalmış bir minyatürdür. Sultan Hüseyin-i Baykara'nın yüz ifadesinin açık olarak gösterildiği bu minyatür, Paris'te özel bir koleksiyon'da bulunmaktadır.
- X. Sa'dî ile delikanlı bir gencin minyatürü ve onunla beraber bahçe ve kuşların resmedildiği üç minyatür ise Emîr Şâhî-i Sebzvârî'nin divanında bulunmaktadır. Bu divan, Paris Milli Kütüphanesi'nde yer almaktadır.²⁷⁹

Yeri Bilinmeyen Eserler: Günümüzde nerede olduğu bilinmeyen bazı minyatürler de Bihzâd'a atfedilmiştir. Bu minyatürler, Tabîbî tarafından şu şekilde kaydedilmiştir;

- I. Gubârî hat (çok küçük bir yazı türü) ile Nizâmî'nin *Hamse*'si Mevlânâ Şâh Mahmûd-ı Nîşâbûrî tarafından, Şâh Tahmasb Kütüphanesi için özel olarak istinsah edilmiş ve Bihzâd tarafından minyatürlenmiştir.
- II. *Timur-nâme-yi Hatîfî* de bu tür eserlerdendir. Bazı kaynaklara göre, bu eser Sultan Alî-i Meşhedî tarafından istinsah edilmiş ve Ustad Bihzâd tarafından minyatürlenmiştir.
- III. Hândmîr, *Habîbü's-siyer* isimli eserin yazarı bir Marka'a (Parça) için yazdığı mukaddimenin minyatürünü Üstad Bihzâd'ın yaptığını açıklamakta ve onu "Ustâd-ı Hünerverân-ı Âlem" ve

²⁷⁶ Tabîbî, a.g.e., s. 91.

²⁷⁷ The Editors of Encyclopaedia, İrannica, 'KAMÂL-AL-DÎN BEHZÂD'.

²⁷⁸ Tabîbî, a.g.e., s. 91.

²⁷⁹ Tabîbî, a.g.e., s. 93.

“Bihzâd-ı Yegâne-i Zamân” diye övmektedir. Ancak, bu eserin nerede ve kimde olduğu belli değildir.

Bütün bunlar dünya müzeleri ve kütüphaneleri ile özel koleksiyonları, Bihzâd’ın yapmış olduğu minyatürlerin zenginleştirdiğini göstermektedir. Araştırmacılar, Bihzâd’ın minyatürlerinin üslûp bakımından dönemin diğer sanatçılarından ayrıldığına dikkat çekmektedir. Hatta onun maharet ve tarzı hakkında çeşitli değerlendirmelerinde bulunmuşlardır. Buna göre Üstad Bihzâd, ele alınan her resimlerdeki hatları çizerken çok dikkatli davranırdı. Hayret verici bir şekilde insan yüzünü, tabiat manzaralarını, güneş, gök ve bulutları çok canlı resmederdi. Ayrıca, o dönemlerde Moğol ve Çine ait yüz ifadelerini resmetmek çok yaygınken Ustad Bihzâd, ilk defa onlara nazaran daha realist göz, kaş ve yüz tasvirlerini hem Horasanlı hem de doğal hallerinde tasvir etmiştir. O, insan tabiatını, teşrifat malzemelerini, giyim kuşamı, âşıklar meclisini, sufilerin toplanişını ve imaretleri çizerken çok ince düşünmekteydi. Kullandığı renkler çok nahif ve hoştu. Koyu renkleri genellikle kullanmazdı. Açık yeşil, turkuaz, kahverengi, lacivert renklerle gümüş ve altın kullanımı pek yaygın olmayan bir geleneği Herât minyatür okuluyla buluşturmuştur.²⁸⁰

Üstad Bihzâd, Handmîr’e göre etrafta görülen ve rastlanan şeyleri, diğer sanatçılar gibi resmetmezdi. Ona göre Üstad Bihzâd, cansız varlıklara sahip olduğu yetenek ve maharetle sanki can verirdi. Ayrıca o bir minyatür sanatçısı olmanın yanında şair ve sufiydi. Nasıl ki Alî Şîr Nevâyî, iç âlemini, idrak ve zeka yeteneklerini kelimelerle eserlerine aktarmışsa, Molla Câmî yansıtmışsa Bihzâd da bunları minyatürleriyle ifade etmiştir.²⁸¹ Bâbü Şâh ise, Üstad Bihzâd’ın çok ince bir fırçası olduğunu ifade eder. Ayrıca onun sakallı yüzleri tasvir etmede çok başarılı olduğunu, sakalsız yüzleri izerden özellikle çene kısmında başarı gösteremediğini belirtmiştir.²⁸²

Daha önce Tebrîz, İsfehân, Çin ve Hind’de çok yaygın olan nakış ve minyatür sanatını, Bihzâd sahip olduğu istidat ve tasavvufî ruhla daha canlı ve çekici bir hâle getirmiştir. Devrin bahçelerini, saraylarını, güllerini, kuşlarını, ırmak ve nehirlerini, insanın dış güzelliklerini, raks ve sufilerin semasını; hatta Senâ’î, Mevlânâ ve Attâr gibi şairlerin şiirlerinde yapmış oldukları tasvirleri minyatürlerine başarılı bir şekilde taşımıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Horâsân sanatçıları etrafında gördüklerini tasvir ederdi. Fakat Bihzâd, yaratıcı ve keskin

²⁸⁰ The Editors of Encyclopaedia, Britannica, ‘Behzâd’; Habibî, a.g.e., ss.56-57.

²⁸¹ Hândmîr, *Habîbü’s-Siyer*; Tabîbî, a.g.e., s. 94.

²⁸² Çağman, a.g.anm., s. 148.

düşünme yeteneğiyle Herât'ın rönesans dönemine kapıları açmıştır. Sahip olduğu o yüce aşkıyla yapmış olduğu sanat eserlerini süslemiştir. Sadece Asya'da değil bütün Avrupa ülkelerinde de şöhret kazanmıştır. Bundan dolayı, Sir Thomas Arnold, Bihzâd'ı hem batı hem de doğu sanatçılardan üstün olduğu kanaatindedir. Ayrıca, ona daha çok değer verildiğine dikkat çekmektedir. Ayrıca Bihzâd'ın yaşadığı ve büyüdüğü toplum, dine bağlı olup onun çok kısıtlı mevzuları tasvir edebilme hakkı vardı. Diğer taraftan insan ve hayvan resimlerini minyatüre yansıtmak oldukça zordu.²⁸³

İslam mistikleri ve sufiler, dönemin mezhebinin ilkelerinden ayrılmaya çalışarak, daha geniş bir alanda yüce Allah'ı aramaya ve ibadet etmeye başlamışlardı. Üstad Bihzâd ise, bu algısını ve olağan üstü ruhani aşkını minyatürlerinde sergilemekteydi. Bundan dolayı onun eserinde olan aşk ve cazibe, ondan önce ve sonraki eserlerde görülmemektedir. Nizâmî-i Gencevî'nin "*Leyla ü Mecnûn*" mesnevisini, şairin başarısız aşk ilişkisinden kaynaklanan muhteşem bir sanat eseri bilenler, hem de Molla Camî'nin *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisini okuyanlar, tasavvuf ve irfandan haberdar olanlar, Üstad Bihzâd'ın 1488 yılında tasvir ettiği tabloda, üstadın sahip olduğu aşk ve maneviyatı açıkça görebiliriz. Üstad Bihzâd'ın yanan aşkını sergileyen bu eser, Mısır Kahire müzesinde bulunmaktadır.²⁸⁴

Nizâmî-i Gencevî'nin aşkını tasvir eden Bihzâd, bir taraftan ustalığı ile medresenin havasını aşka dönüştürmüş bir yandan da aşkın hallerini ve cazibelerini Nizâmî'nin sözlerinden minyatüre aktarmıştır. Onun yüce aşkının aktarıldığı diğer önemli bir eser ise Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Hamse*'sinde yer alan *Hüsrev ve Şîrin*'dedir. Tasvir ettiği bu sanat eseri, sınırsız bir aşkı simgeler. Ayrıca Üstad Bihzâd, en yakın arkadaşı olan Molla Abdurrahmân-ı Câmî'nin *Selâmân u Absâl* mesnevisinde ustalığını ve maharetini göstermiştir. Bu eserde de Molla Camî'nin can yakan aşkını başarılı bir tarzda resmetmiştir. Üstad Bihzâd, *Marka'at* ve *Gülistân-ı Hüner* adlı eserlerde Sultan Hüseyin-i Baykara'nın meclisine katılanların suretlerini çok ince ve nahif bir şekilde tasvir etmiştir. Bu değerli eser, kırk Marka'a'dan oluşmakta olup Paris Lour müzesindedir.²⁸⁵

Sonuç olarak Üstad Bihzâd'ın eserlerinin özelliğini anlamak ve çözmek için ilim ve irfan sahibi olmak gerekir. Zira, dünyaya yayılan bu değerli çalışmalar, bir toplumun arayışını, düşüncesini ve sahip olduğu gerçek varlığını gösteren eserlerdir.

²⁸³ Tabîbî, a.g.e., s. 95.

²⁸⁴ Tabîbî, a.g.e., ss. 95-97.

²⁸⁵ Tabîbî, a.g.e., ss. 97-99.

4. BÖLÜM: TİMURLU DÖNEMİNDE HERÂT'IN OSMANLI COĞRAFYASINA ETKİSİ

XV. yüzyılda Horasan, özellikle de Herât, sanat, edebiyat ve kültürel faaliyetler açısından altın dönemini yaşamıştır. Agâh Sırrı Levend'in aktardığına göre, Timurlu padişahları, Şâhruh Mîrzâ başta olmak üzere, Horasan topraklarında hâkimiyetini kurduktan sonra Türkistân'da Semerkand ve Herât kültür ve sanat merkezi olmuştur.²⁸⁶ Timur döneminde, Semerkand dünyanın en önemli ilim ve sanat merkeziyken Şâhruh Mîrzâ döneminde Herât, bu değerli makamı sahiplenmiştir. Şâhruh Mîrzâ; Herât ve Horasânda ilmî ve kültürel faaliyetlerin gelişimi için gerekli olan adımları atmıştır.²⁸⁷ Levend'in aktardığına göre, Herât, surların dışında saraylar, camiler, medreseler, imarethaneler, hangâhlar, türbeler, darüşşifalar, hamamlar ve anıtlarla donatılıp süslenmiştir. Herât, ayrıca dönemin tanınmış ve ileri gelen şahsiyetlerin görkemli saraylarıyla çevrilmişti. Ayrıca bu maddi zenginliklerin yanında, Şehzadeler ve devlet adamları dünyanın her tarafından âlim ve sanatçıları kendi saray ve kütüphanelerine çekip eser vermelerini sağlamıştır.²⁸⁸

Bilindiği gibi Şâhruh Mîrzâ döneminde başlayan ilmî ve kültürel gelişmeler, daha sonra Mîrzâ Baysungur ile devam edilmiş ve Mîrzâ Ebû Said ile gelişmiştir. Levend'in aktardığına göre, Herât'ta şair ve patronaj ilişkisi, Timurlular döneminde gelişmiştir. Bu dönemde en büyük patronajın Mîrzâ Baysungur olduğu görülmektedir.²⁸⁹ Hatta dönemin en iyi eserlerini toplayıp korumakla kalmamış, devrin en büyük kütüphanesini de kurmuştur. Fakat Herât, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde en görkemli devrini yaşamış ve önemli bir kültür merkezi olarak teşekkül eden edebî ve kültürel muhitleriyle Osmanlı sultanlarının da dikkatini çekmiştir.²⁹⁰ Böylece, XVI. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sanatçılarının görmek istedikleri kültür merkezlerinin başında Herât gelmekteydi. Daha sonra üzerinde durulacağı gibi Osmanlı sanatkârlarının, Herât ekolünde yetişmiş sanatkârlardan etkilenip yazdığı nazire ve tercümelemlerin yanı sıra Fatih Sultan Mehmed'in çabasıyla büyük kültür merkez haline gelme yolunda önemli mesafeler kat eden İstanbul arasındaki edebi ilişkiler de bunu göstermektedir.

²⁸⁶ Levend Agâh Sırrı, *Ali Şir Nevâyî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, c. 4 (Ankara: TDK yay, 1965), ss. 11-12.

²⁸⁷ Tabîbî, a.g.e., ss. 100-101.

²⁸⁸ Levend, a.g.e., ss. 11-12; Hikmet, a.g.e., ss. 10-11.

²⁸⁹ Levend, a.g.e., s. 12; Hikmet, a.g.e., ss. 11-12.

²⁹⁰ Macit, a.g.m., ss. 520-521.

Stephen Frederic Dale, “The Legacy of Timurids” adlı yazısında, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde yaşayan üç kişinin, Herât’ın kültürel hayatında simge olduğunu söylemektedir. Bunlardan ilki, Alî Şîr Nevâyî’dir. Ona göre, Nevâyî, bir nedim, patron, şair, edebiyat eleştirmeni ve “Klasik Çağatay Şiiri”nin yaratıcısıdır. Müdebbir bir vezir olmanın yanında sanatçıların en büyük hamisiydi. İkincisi onun şeyhi olan Abdurrahmân-ı Câmî (öl. 1492)’dir. O, bir âlim, Arapça gramercisi, müzikolojist, Klasik Fars edebiyatının son büyük mistik şairi ve sadık bir Nakşibendî şeyhidir. Üçüncüsü, Nevâyî’nin hem himayesinde olan hem de yakın arkadaşı olan, ayrıca çağdaşları tarafından çağının en iyi ressamı olarak kabul görüp övülen büyük minyatür ustası Kemâleddîn-i Bihzâd (öl. 1535-36)’dır. Osmanlı sanatkârları, Herât ekolünün kendi alanlarının önemli ve hüner sahibi temsilcilerine hayranlık duymuş ve XVI. yüzyılın sonuna kadar onlardan etkilenmişlerdir. Ayrıca bu üç sanatkâr, Timurlu döneminin oluşan altın çağının hem oluşmasında hem de bu tarzda ününün yayılmasında etkili olmuştur.²⁹¹

Muhsin Macit, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Herât’ta zirveye ulaşan edebî ve kültürel hareketin, Osmanlı edebiyatının gelişmesi ve şekillenmesinde, muhteva ve türlerin zenginleşmesinde önemli bir fonksiyona sahip olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca, bu sürecin Kanûnî devrinden sonra gittikçe zayıflayan kültürel münasebetler ve Sebki Hindî diye isimlendirilen edebî hareketin Osmanlı şiirinde varlığını iyice hissettirmesi, Herât mektebi şairlerini ikinci plâna yitmiş olduğunu belirtmiştir. Buna rağmen 19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı muhitinde hem Molla Câmî hem de Alî Şîr Nevâyî’nin eserleri okunmuştur.²⁹²

Pınar Çelik Önal, Sultan Hüseyin-i Baykara’nın tertip ettiği meclislerin, Osmanlı edebiyatında çok etkili olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, bu meclislere katılan sanatçıların Alî Şîr Nevâyî’nin yanında, Fars edebiyatının son büyük üstatlarından olan Molla Abdurrahmân-ı Câmî, dönemin önemli tarihçilerinden Mîrhând ve Hândmîr, nakkaş Bihzâd, yazar Hüseyin Vâiz-i Kâşifî, tezkireci Devletşâh, hattat Sultan Alî-i Meşhedî olduğunu belirtmektedir. Sultan Hüseyin-i Baykara’nın tertip etmiş olduğu bu meclisler, o kadar gösterişlidir ki sadece Türkistân’da değil Hindistan ve Osmanlı coğrafyasında da yankılar uyandırmıştır. Ayrıca, herhangi bir meclisin hüviyetini belirtmek, mükemmelliğini dile getirmek için Osmanlı şairleri, “Baykara meclislerini” müşebbehün bih olarak kullanmışlardır. Hatta XVII ve XVIII.

²⁹¹ Dale Stephen Frederic, ‘The Legacy Of Timurids’, Journal of the Royal Asiatic Society, 3th series, c. 8, sy. 1, (1998), s. 44.

²⁹² Macit, a.g.e., s. 529.

yüzyıllarda Evliyâ Çelebi, Nâ'îlî, Nedîm ve İzzet Molla tarafından, İstanbul'da Lâle devrinde doruğa çıkan başta Osmanlı sultanları olmak üzere devlet erkanının tertip ettikleri ilmî ve eğlence meclisleri “Baykara meclisi” olarak nitelendirilmiştir.²⁹³

Türk Edebiyatı, umumi gelişimi sırasında nazari ve estetik esaslarını İslamî kültürden alarak özellikle örnek aldığı oluşum ve gelişiminde Türk soylu hükümdar ve şairlerin önemli yere sahip olduğu Fars edebiyatından da etkilenmiş ve ilk örneklerini XIII. yüzyılın sonlarında vermeye başlamış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını devam ettirmiştir.²⁹⁴ Özellikle XV. yüzyılda Timurlular devrinde Herât ve İstanbul, sanatkarların karşılıklı etkileşim içinde buldukları bir dönem olarak dikkat çekmektedir.

4.1. Alî Şîr Nevâyî'nin Anadolu Üzerine Etkisi

Herât'ta dünyaya gelen Nevâyî, Türk edebiyatının en önemli simalarından biri olmakla dikkat çekmektedir. Günay Kut, onun, Osmanlı edebiyatına büyük tesiri olan en büyük şair ve devlet adamı olduğunu ifade etmiştir.²⁹⁵ Daha önce Alî Şîr Nevâyî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verildiği için burada onun çalışmalarının Osmanlı şairleri üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Nevâyî, XV. yüzyılda Herât'ta yaşamıştır. Bu dönemde Herât, Doğu-İslam medeniyetinin birçok sanat, kültür, edebiyat ve ilim alanında bir üslup ve aşamanın adı ve yeridir. Bu dönemde gelişen sanat ve edebî gelişmelere “Herât Ekolü” denmektedir. Şâhruh Mîrzâ oğlu Baysungur'un icat ettiği ekolün (akademi), hem yaptığı çalışmalar hem yazdığı eserler hem de sanatçıları himaye edip onları desteklemekle bir diğer simgesi Nevâyî olmuştur. Ayrıca, Fars edebiyatının son en büyük şairlerinden Molla Câmî, diğer yandan minyatür ustası Kemâleddîn-i Bihzâd ve hattat Mîr Alî-i Meşhedî ile Alî Şîr Nevâyî gibi usta sanatçı ve edebiyatçılar bir araya gelince, Herât'ta tam bir mektep görünümü kazandırmışlardır. Bu okulda, kısa zamanda Türkistan, Fars ve Osmanlı alanlarında sanat,

²⁹³ Önal Pınar Çelik, ‘Ali Şîr Nevâyî'nin Osmanlı Edebiyatı Üzerine Etkisi ve Bu Etkiye Bir Örnek Olarak Ferhâd u Şîrin Mesnevîsi’, c. 4, N.1, (2015), s. 11.

²⁹⁴ Akün Ömer Faruk, *Divan Edebiyatı*, İslam/İslam Araştırmalar Merkezi (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013), s. 1.

²⁹⁵ Kut, Ali Şîr Nevâyî, a.g.anm., s. 449.

edebiyat, tarih, vb. ilimlerde gelecek yüzyılları da etkileyecek büyük şahsiyetler yetişmiş ve önemli eserler kaleme alınmıştır.²⁹⁶

Bu şahsiyetlerin başında Emîr Alî Şîr Nevâyî gelmektedir. Günay Kut, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde yer alan "Alî Şîr Nevâyî" maddesinde, Zeki Velidi Togan'ın Alî Şîr için; "Timurlular döneminde Orta Asya'da (Herât'ta) büyüyen Türk edebiyatının en büyük şahsiyetidir" dediğini belirtmektedir. Ağâh Sırrı Levend, Alî Şîr Nevâyî isimli dört ciltlik eserinin birinci cildinin "giriş" bölümünde Nevâyî için şu değerlendirmeleri yapmıştır; "Nevâyî, XV. yüzyılda doğuda (Herât'ta) inkişaf eden Türk edebiyatını en yüksek kata çıkartmış, böylece Türk kültür dünyasında yaptığı benzersiz çalışmalarıyla uyandırdığı yankı ve kendinden sonra gelen şairler üzerine yaptığı etki ile Türk Kültür Tarihinde en zirve makama ulaşmayı hak kazanmıştır".²⁹⁷

Alî Şîr Nevâyî ve Çağatay edebiyatı üzerine ilk kapsamlı çalışmayı yapan Fuat Köprülü, Çağatay dili ve edebiyatını iki devre ayırmıştır. Bunlardan ilkinde "klasik devrin başlangıcı, Nevâyî'ye kadar" adını verirken, ikincisine "klasik Çağatay devri, Nevâyî devri" şeklinde adlandırmıştır. Çünkü Köprülü'ye göre, Çağatay dil ve edebiyatına kendi kimliğini kazandıran Nevâyî olmuştur. Bundan dolayı Çağatay devrini; Nevâyî devri olarak tanıtmıştır.²⁹⁸ Onun belirttiğine göre, Nevâyî Osmanlı edebiyatının merkezinde yer alan bir şair olmuştur. Zira, Azerî ve Osmanlı sahaları haricinde kalan bütün Türk ve bazı Orta Asya ülkelerinde asırlarca kültür dili olarak kullanılan Çağatayca, özellikle Nevâyî'den sonra Osmanlı ve Azerî sahasında yüksek edebî muhitlerde değer kazanmış, hatta onun eserlerini okuyabilmek için Çağatay diline mahsus gramer ve sözlükler yazılmış ve böylece Osmanlı şairleri tarafından Tanzimat devri başlarına kadar okunmuş ve onun şiirlerine yazılan nazireler eksik olmamıştır.²⁹⁹

Yapılan çalışmalara göre, Osmanlı şairleri XV. ve XVI. yüzyılda Alî Şîr Nevâyî'den özellikle iki edebi türden etkilenmişlerdir. Bunlardan ilki "Tezkire" ve ikincisi de "Hamse"

²⁹⁶ Çetindağ Yusuf, 'Herat Mektebi', Fatih Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 22 (2002), ss. 109–32.

²⁹⁷ Levend, a.g.e., s. 1.

²⁹⁸ Köprülü Mehmet Fuat, 'Çağatay Edebiyatı', TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945), s. 271.

²⁹⁹ Köprülü, 'Çağatay Edebiyatı', a.g.anm., s. 271.

yani kaleme almış olduğu mesnevilerdir. Bunların dışında Nevâyî'nin bazı gazellerine de çeşitli nazirelerin yazıldığı müşahede edilmektedir.³⁰⁰

Hemen hemen dönemin bütün konuları hakkında eser veren büyük sanatçı Emîr Alî Şîr Nevâyî, Osmanlı sahası edebiyatı üzerindeki ilk önemli etkisini, 1495 yılında yazdığı *Mecâlisü'n-nefâyis* adlı şairler tezkiresiyle göstermiştir. Hatta bu eseriyle Osmanlı sahasında yazılmış olan tezkirelere rol modellik etmiştir.³⁰¹ Çünkü *Mecâlisü'n-nefâyis*, Herât mektebinde Camî'nin *Bahâristân*'ı ve Devletşâh'ın *Tezkiretü's-şu'arâsı*'ndan sonra kaleme alınan üçüncü eser olup Türk dilinde yazılan ilk şuara tezkiresi olma özelliğine de sahiptir.³⁰² Ayrıca, Ahmet Kartal, "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü"nde *Mecâlisü'n-nefâyis* tezkiresinin, Herât mektebi tezkirelerinin üçüncüsü ve Türk Edebiyatının ise ilki olduğunu ifade etmiştir. Aynı maddede Ahmet Kartal, Alî Şîr Nevâyî'nin *Mecâlisü'n-nefâyis*'inin, Herât mektebinin ve Herât kültürünün en canlı simgesi olduğuna dikkat çekmiştir.

XVI. yüzyıl Osmanlı sahası edebiyatına bakıldığında, Anadolu'da ilk yazılan tezkire olan Sehî Bey'in *Heşt-bihîşt*'inde, Nevâyî'nin tezkiresinin model olarak alındığı görülmektedir. Sigrid Kleinmichel; "Herhalde, Çağatayca yazılmış bir tezkire, Osmanlı şairlerine bu edebi türde eser vermeye cesaret vermiş olmalıdır." diyerek Alî Şîr Nevâyî'nin Osmanlı edebiyatı üzerine olan etkisini zikretmiştir.³⁰³ Herât mektebinde Devletşâh, Molla Camî ve Alî Şîr Nevâyî tarafından yazılan tezkire yazma geleneği, Anadolu'da Osmanlı şairleri tarafından devam ettirilmiştir. Çetindağ'a göre, Nevâyî'den sonra bu türün örnekleri Anadolu'da verilmeye başlamış ve XVI. yüzyılda Sehî Bey, Latîfî, Âşık Çelebi, Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Beyanî ve Ahdî birer tezkire tertip etmişlerdir.³⁰⁴ Bu da Herât-İstanbul arasında diğer alanlarda olduğu gibi bu alanda da çok açık bir etkileşim olduğunu göstermektedir.

Daha önce zikredildiği gibi Herât'ta aynı zamanda şiir de söyleyen Sultan Hüseyin-i Baykara'nın himayesinde Fars ve Türk edebiyatının büyük ustası Mollâ Câmî, veziri Alî Şîr Nevâyî, Türkistân'ının önemli ve meşhur nakkaş ustası Bihzâd ve hattat Mîr Alî-i Meşhedî'nin bir araya gelmesiyle Herât'ta Mîrzâ Baysungur'un açtığı mektep gerçek mahiyetine ulaşmıştır. Böylece Çetindağ'a göre, tarihi seyre bakıldığında " Bağdat-Tebrîz-

³⁰⁰ Önal, a.g.ylt., s. 27.

³⁰¹ İsen Mustafa vd, *Şair Tezkireleri* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2011), s. 9.

³⁰² Önal, a.g.ylt., s. 9; Çetindağ, a.g.anm., s. 110.

³⁰³ Sigrid Kleinmichel, 'Alî Şîr Nevâyî ve Osmanlı Şairleri', *Türk Edebiyat Tarihi*, Haz. Halman ve diğerleri, cilt. I (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), ss. 700; Önal, a.g.ylt., s. 27.

³⁰⁴ Çetindağ, 'Herat Mektebi', a.g.m., s. 110.

Şîrâz-Semer kand-Herât ve İstanbul” çizgisinde, Şark medeniyeti varlığını göstermiştir. Ayrıca, İstanbul’dan önce bir kültür ve medeniyet merkezi olma vasfına sahip olan Herât, özellikle yetiştirmiş olduğu büyük âlim, şair ve sanatkârlardan dolayı XVI. yüzyıl İstanbul’una büyük ve çok değerli bir miras bırakmıştır. Ayrıca çeşitli alanlarda çok açık tesirlerde bulunmuştur.³⁰⁵ Bu tesirleri, hem edebiyat ve sanatta hem de kültürün her dalında görmek mümkündür.

Çetindağ, “Eleştiri Terimleri Açısından Herât Mektebi Tezkirelerinin Anadolu Tezkirelerine Tesiri” adlı çalışmasında, Herât mektebi tezkireleri ile Anadolu tezkirelerinin benzeştiği konulardan birinin, tezkirelerin bölümlere ayrılması, ikincisinin tezkirelerin mukaddimesi ile verilen biyografik bilgi verme geleneği olduğuna dikkat çekmiştir. Bu çalışmaya göre, ilk başta Molla Abdurrahmân-ı Câmî *Bahâristân* isimli eserini sekiz bölüme ayırmış, kısa bir mukaddime yazmış ve onun içerik maddeleri ile kısa ve öz biyografik bilgi vermiştir. Daha sonra Devletşâh-ı Semerkandî oluşturmuş olduğu tezkiresini yedi bölüme ayırmıştır. Yazmış olduğu uzun mukaddimededen sonra tabakalarda yer alan şairlerin biyografilerine yer vermiştir. Akabinde Alî Şîr Nevâyî, *Mecâlisü’n-nefâyis* isimli tezkiresini sekiz bölüme ayırmış, sade bir Türkçeye yazılmış bir mukaddimeye yer verilmiş ve tabakalarda yer alan şairlerin biyografileri oluşturulmuştur. Aynı metod kendisini Anadolu’da Sehî Bey tarafından kaleme alınan *Heşt-bihişt*’te görülmektedir.³⁰⁶

Mustafa İsen, “Şair Tezkireleri” isimli makalesinde, daha önce de dikkat çektiğimiz gibi, Nevâyî’nin Çağatay Türkçesiyle kaleme aldığı *Mecâlisü’n-nefâyis* adlı tezkiresiyle Osmanlı ediplerine modellik etmiştir. Fakat XVI. yüzyılda Anadolu’da yazılan tezkirelerde Nevâyî maddesine yer verilmemiş, zira bu tezkirelerde Anadolu sahasında yaşayan ve Osmanlı Türkçesiyle şiir yazan şairler konu edilmişti. Nevâyî, Çağatayca yazdığı ve Herat’ta yaşadığı için bu sınıfa dahil olmamıştır.³⁰⁷

Daha önce de zikrolunduğu gibi Anadolu’da yazılan ilk tezkire Sehî Bey tarafından 1538 yılında tamamlanarak Kanunî Sultan Süleyman’a ithaf edilen *Heşt-bihişt*’tir. Sehî Bey, tezkiresinin mukaddimesinde, Mollâ Câmî’nin *Bahâristân*’ını, Devletşâh’ın *Tezkiretü’ş-şu’arâ*’sını ve Alî Şîr Nevâyî’nin *Mecâlisü’n-nefâyis*’isini örnek aldığını ifade etmiştir. Ayrıca Alî Şîr Nevâyî’nin tesiri ve onun Sultan Hüseyin-i Baykara ile olan münasebeti

³⁰⁵ Çetindağ, a.g.m., s. 110.

³⁰⁶ Çetindağ, a.g.m., ss. 111-113.

³⁰⁷ Önal, a.g.ylt., s. 20.

üzerinde de bilgi vermiştir. Diğer taraftan XVI. yüzyılda yazılan ikinci tezkire olan Latîfî'nin *Tezkiretü 'ş-şu'arâ'*sının mukaddime, sebab-i telif ve dönemin şairlerinin biyografilerinin oluşturulmasında Nevâyî ve Molla Câmî'nin etkisi belirtilmiş, Nevâyî'nin onlarla olan yakınlığı ve üslubunun benzerliği dile getirilmiştir.³⁰⁸

Bilindiği üzere, Latîfî, tezkiresinin “Basîrî” maddesinde hem Alî Şîr Nevâyî'nin şiirlerinin Anadolu'ya kim tarafından nasıl getirildiğini hem de Basîrî'nin Herât mektebinin büyükleriyle görüşüğünü kaydetmiştir. Tezkirenin “Kandî” maddesinde de Herât mektebinin izleri görülmektedir. Alî Şîr Nevâyî'nin adının geçtiği diğer bir madde ise, Fuzûlî maddesidir. Yine “Cemîlî” maddesinde de Alî Şîr Nevâyî mevzu edilmiştir. Latîfî, zikredilen bu maddelerde “Nevâyî tarzı” şeklinde zikredilen bir üsluptan bahsederek bu şairleri Nevâyî ile kıyas etmiştir. Diğer taraftan Sehî Bey'in teziresinden sonra Anadolu tezkirelerinde, tertip geleneğinde yenilikler başlamış ve daha önce kullanılan “tabakat” metodunun yerini alfabetik sıralama almıştır.³⁰⁹

XVI. yüzyılın üçüncü tezkiresi olan Âşık Çelebi'nin *Meşâirü 'ş-şu'arâ'*sında da Nevâyî hakkındaki görüşlerin değişmediği görülmektedir. Bu tezkirenin mukaddimesinde de Molla Câmî ve Devletşâh'ın eserlerinden sonra Nevâyî'nin eseri ve hüviyeti dillendirilmiştir. Âşık Çelebi, “Subhî” hakkında bilgi verirken, Nevâyî hakkında da bilgi vermiş ve ona nazire yazmayı gurur ve övünç vesilesi olarak açıklamıştır. “Subhî” maddesinden sonra “Ahmed Paşa” maddesinde de aynı konu vurgulanmıştır.³¹⁰

XVI. yüzyılın diğer tezkiresi olan Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü 'ş-şu'arâ'*sı yer alan “Basîrî”, “Ahmed Paşa”, “Behiştî”, “Sânî”, “Cemîlî” ve “Şâh Mehemed” maddelerinde de Nevâyî'nin üslubu ve etkisine dikkat çekilmiştir.³¹¹ Bu da, XVI. yüzyıl Anadolu'sunda tezkire türünün ilk adımlarında Nevâyî, Molla Câmî ve Devletşâh'ın tesiri olduğunu göstermektedir. Bu dönemde yaşayan şairler, genel olarak Nevâyî tarzını benimsemiş, onun gibi yazmaya gayret etmiş, onu kendileriyle kıyaslamış ve kendilerine benzetme çabasında bulunmuşlardır. Ayrıca Osmanlı şairler arasında Nevâyî'nin şiirlerini okumak bir üstünlük

³⁰⁸ ÖNAL, a.g.ylt., ss. 20-21.

³⁰⁹ ÖNAL, a.g.ylt., s. 22; Çetindağ, 'Herat Mektebi', a.g.m., s. 111.

³¹⁰ ÖNAL, a.g.ylt., ss. 22-23.

³¹¹ ÖNAL, a.g.ylt., ss. 23-24.

göstergesi olarak görülmüş, diğer yandan onun uslubunu takip etmek ve ona nazire yazmak da gurur verici bir husus olarak algılanmıştır.³¹²

XVI. yüzyıl Anadolu'sunda ilk örneklerinin verildiği tezkire türü, Herât mektebinin ustalarından; Molla Câmî ve Devletşah'ın eserlerinin yanında en çok Nevâyî'nin tezkiresinden etkilemişlerdir. Ayrıca Anadolu'da Nevâyî'nin Hamse'si tarzında yazılan eserler ile bazı gazellerine yapılan nazireler de dikkat çekmektedir. Bu da, Anadolu'da Herât mektebinin tesirinde kalan sanatçıların, tezkire yanında Nevâyî'nin şiir tarzını da benimsediklerinin şiirlerini okuduklarını, hatta onun bazı şiirlerine nazireler yazdıklarını, bazen bu noktada birbirleriyle yarıştıklarını göstermektedir.

Cemal Kurnaz “Osmanlı Şairlerinin Nevâyî Referansı” adlı yazısında, “Orta Asya'ya farklı sebeplerden dolayı giden sanatçılar için Nevâyî bir örnek şairden ziyade bir hâmi olarak da bilinmiştir ve Osmanlı şairi için Orta Asya'da ilk akla gelen şair Nevâyî olmuştur.” değerlendirmesinde bulunmuştur.³¹³ Burada Osmanlı şairlerinin dikkatini çeken diğer bir husus ise Nevâyî'nin sanatçıların hamisi olmasından ziyade onun sultanın himayesinde bulunan bir şair olması olmuştur. Yusuf Çetindağ'a göre, Osmanlı şairleri Alî Şîr Nevâyî gibi Sultan Hüseyin-i Baykara'nın himayesinde Herât'ta olmayı ummuşlardır. Zira dikkat edilirse Alî Şîr Nevâyî'nin üretken devri Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Herât'ın kültürel çevresinde kendisini göstermektedir.

Sigrid Kleinmichel, “Alî Şîr Nevâyî ve Osmanlı Şairleri” adlı makalesinde, Osmanlı şairlerinin hamse yazma arzularını şu şekilde açıklamaktadır: “Anadolu'da mesnevi yazmak ve İran şairi Nizâmî'den ilham almak, Nevâyî'den çok önce başlamıştır. Buna rağmen, birçok şaire mesnevi külliyatı oluşturma fikrini veren şeyin, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok okunan Nevâyî'nin *Hamsesi* olma ihtimali yüksektir. Bu da göstermektedir ki Osmanlı şairleri için tezkire türünde “model” olan, kendisine gazel türünde pek çok şair tarafından nazireler yazılan Nevâyî, mesnevi türünde de “hamse” oluşturma düşüncesiyle örnek alınmıştır.”³¹⁴

Osman Fikri Sertkaya'ya göre, Nevâyî öncesi Şeyyâd Hamza, Ahmed-i Dâ'î, Kaygusuz Abdâl, Safî ve Karamanlı Nizâmî ile Çağatayca şiir yazma geleneği devam etmiştir. Buna göre, Nevâyî öncesi yazılan şiirlerin tespiti, Anadolu'da gelişen edebiyatın Orta Asya

³¹² İsen, a.g.e., ss. 9-11.

³¹³ Kurnaz Cemal, ‘Osmanlı Şairlerinin Nevâyî Referansı’, *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, sy. 617, TDK yay. (Ankara, 2003), ss. 510.

³¹⁴ Kleinmichel, a.g.e., s. 700.

edebiyatının bir devamı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Osmanlı şairlerinin Doğu Türkçesiyle şiir söyleme geleneğini terk etmeyip bilakis devam ettirmesi, bu iki edebî muhitin temelinde Türk kültürünün birlik ve beraberliğinin devamlılığına işaret etmektedir. Yani Sertkaya, Anadolu Türkleri ile Doğu Türklerinin şiir dilleri arasında bu günkü kadar fark olmadığını, şair ve yazarların birbirlerini okuyup anladıklarını, hatta birbirlerinden etkilenerek nazireler yazdıklarını dile getirmektedir.³¹⁵

Diğer yandan Sigrid Kleinmichel, Nevâyî öncesi Osmanlı Türk şiirinde kesintisiz bir Çağatay şiir yazma geleneğinin mevcut olduğunu, şimdiye kadar (XV.yy) Sâfi adlı bir şairin gazelinin yanında kırka yakın Osmanlı şairinin Çağatayca şiir yazmış olduğunu ifade etmiştir. Böylece, her iki çalışmanın neticesinde Nevâyî öncesinde Çağatayca şiir yazan şairlerin var olduğu görülmektedir. Fakat Nevâyî'den sonra Çağatayca şiir yazma geleneği artmıştır.³¹⁶

XV. ve XVI. yüzyıllarda Anadolu'da meydana gelen farklı kültürel atmosferle karşılaşmak mümkündür. Çünkü Fatih Sultan Mehmed ve oğlu Sultan II. Bâyezîd dönemlerinde Herât, Akkoyunlu ve hatta Hint saraylarıyla Anadolu arasında fikrî ve edebî ilişkilerin olduğu aşikârdır. Diğer taraftan bu ilme ve sanata önem veren sultanlar, civar toprakların ulema, şura ve sanatkârlarını kendi saraylarına davet etmişlerdir. Nitekim hem Fâtih Sultan Mehmed hem de oğlu Sultan II. Bâyezîd, Molla Abdurrahmân-ı Câmî'yi hac seferinden sonra değerli hediyelerle Anadolu'ya davet etmişlerdir.³¹⁷ Böylece Herât'ta gelişen edebî ve kültürel muhit, Osmanlı padişahları tarafından da benimsenmiştir. Nevâyî'nin yazmış olduğu eserleri ve şiirleri, Anadolu yazarlar ve şairler üzerinde önemli etkiler oluşturmuştur. Onun şiirlerini Anadolu'ya getiren kişi ise yukarıda zikredildiği gibi Basîrî olmuştur.³¹⁸

Nevâyî'nin Osmanlı şairleri üzerindeki etkisi söz konusu olunca, şüphesiz akla gelen ilk şair Ahmed Paşa'dır. Nitekim Ahmed Paşa'nın Fâtih'in emriyle Nevâyî'nin Anadolu'ya gönderdiği 33 gazeline nazire yazmıştır. Ahmed Paşa, Nevâyî'nin bu gazellerine nazire

³¹⁵ Sertkaya Osman Fikri, 'Osmanlı Şairlerinde Ali Şir Nevâyî Tarzı ve Nevâyî'ye Anadolu'da Yazılan Nazireler', *Ali Şir Nevâyî'nin 560. Doğum ve 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri* (Ankara: TDK yay, 2004), ss. 120-40.

³¹⁶ Kleinmichel, a.g.e., ss. 697-698; Önal, a.g.ylt, s. 25.

³¹⁷ Kurnaz, a.g.e., ss. 509-513.

³¹⁸ ÖNAL, a.g.ylt., s. 28.

yazdıktan sonra Anadolu sahası Türk şiirinin edebî hüviyet kazandığı ve güzelleştiği ifade edilmektedir.³¹⁹

Osman Fikri Sertkaya'ya göre Ahmed Paşa, Nevâyî'nin şiirlerine nazireler yazmamıştır. O, sadece Nevâyî'nin şiirlerini okuduktan sonra beğendiği konuları, mazmunları ve görüşlerini kendi şivesiyle ve Anadolu şiir geleneğine uygun bir tarzda kullanmıştır. Bundan dolayı bu tarz yazılan şiirlere nazire demek doğru değildir.³²⁰ Halbuki Köprülü bu konuda, Ahmed Paşa'nın nazire yazdığını söylemektedir. Ancak sadece Nevâyî'den sonra iyi ve güzel şiirler yazıldığı görüşüne katılmamaktadır. Mehmet Çavuşoğlu ve Sigrîd Keleinmichel ise, Ahmed Paşa'nın Sultan II. Bâyezîd'de gönderilen Nevâyî'nin gazellerine nazireler yazdığını dile getirmektedirler. Neticede Ahmed Paşa, Nevâyî'nin bu şiirlerine nazireler yazmak suretiyle şiirlerini güzelleştirmiştir. Her iki görüşe göre Ahmed Paşa, Nevâyî'nin gazellerine nazire yazan en önemli şairlerden biridir. Gerek tezkirelerde zikredilen bilgiler gerekse Anadolu'da yazılmış olan Çağatayca şiirler, Nevâyî'nin Osmanlı şairleri tarafından bilindiğini ve bazıları arasında Çağatayca şiir söyleme ya da "Nevâyî tarzı"nı kullanma modası olduğunu göstermektedir.³²¹

XV. ve XVI. yüzyılda yazılmış yüzden fazla divanı inceleyen Yusuf Çetindağ, Nevâyî'yi doğrudan veya dolaylı olarak tanzir eden yetmiş şair tespit etmiştir. Doğrudan tanzir eden ise otuz beş şairdir.³²² Nevâyî şiirlerini doğrudan tanzir eden şairler: "Fuzûlî 50; Ahmed Paşa 34; Kemâlpaşa-zâde 34; Lâmiî Çelebi 21; Necâtî Bey 20; Ca'fer Çelebi 16; Kâtibî 10; Muhibbî 8; Karamanlı Nizâmî 8; Muhyî 8; Ulvî 8; Avnî 6; Bâkî 6; Usûlî 6; Hayâlî 5; Nev'î 4; Cem Sultan 4; Âşık Çelebi 4; Basîrî 4; Ş. Yahyâ 4; Adlî 3; Sehî Bey 2; Taşlıcalı Yahyâ 2; Şarklı Sürûrî 2; Mesîhî 2; Adnî 1; Fedâyî 1; Kemâl 1."³²³ Bu şairler Nevâyî'yi tanzir ederken, genellikle iki yöntem kullanmışlardır. Bu şairlerin bazıları Nevâyî'nin şiirlerinin dış yapısını kullanırken bazıları ise dış yapısıyla beraber iç yapısını da önemsemişlerdir. Bu

³¹⁹ Köprülü Mehmet Fuat, 'Ali Şir Nevâyî Te'sirleri', *Türk Dili ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, (İstanbul, 1934), ss. 264-65-66.

³²⁰ Sertkaya Osman Fikri, 'Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri', Edebiyat Fakültesi Matbaası (İstanbul, 1970), ss. 3-4.

³²¹ ÖNAL, a.g.ylt., ss. 29-31.

³²² Çetindağ Yusuf, *Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı Şiirine Etkileri* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2006), ss. 40-41.

³²³ Çetindağ, *Ali Şir Nevâyî'nin Osmanlı Şiirine Etkileri*, a.g.e., s.42.

nazireler, Osmanlı şairlerinin Nevâyî'nin kullanmış olduğu redif ve kafiyelerin yanında, onun hayal ve düşüncelerinden de etkilendiklerini göstermektedir.³²⁴

Yazmış olduğu şiirlerinde Muhibbî mahlasını kullanan Kanunî Sultan Süleyman da Nevâyî'den etkilenen şairlerdendir. Osmanlı sultanlarının Nevâyî'ye nazire yazma geleneği, Avnî ile başlamış, Adlî, Selîmî ve Muhibbî ile devam etmiştir. Anadolu'da sultan şairlerin Nevâyî'ye gösterdiği bu ilgi ve yakınlık, Osmanlı şairlerinin Nevâyî tarzından etkilenmelerini daha da artırmıştır.³²⁵ Böylece Nevâyî'ye nazire yazmak, Osmanlı şairlerince bir gelenek haline gelmiştir.

Sonuç olarak Nevâyî, *Hamse*'sini tamamen Nizâmî'nin eserlerine nazire olarak yazmıştır. Anadolu'da Osmanlı şairler ise ilk başta Nizâmî'nin *Hamse*'sinden hareketle mesnevi yazmak istemişler, fakat Nevâyî'nin *Hamse*'sini okuduktan sonra, onun mesnevi ve şiirlerinden hareketle kendi şiir külliyatlarını oluşturmaya başlamışlardır.³²⁶ Böylece, tezkirecilik türünde modellik eden Nevâyî, Anadolu şairleri için *Hamse* türünde de model olmuştur. Herât mektebinde gelişen edebi türler, Molla Câmî ile gelişmiş ve Alî Şîr Nevâyî ile Orta Asya'dan Anadolu topraklarına kadar yayılmıştır.

4.2. Molla Abdurrahmân-ı Câmî'nin Anadolu Üzerindeki Etkisi

Klasik İran edebiyatının son en büyük mistik şairi olup âlimliği, yazarlığı ve fikirleriyle dikkat çekmektedir. Herât mektebinin önemli temsilcilerinden biri olan Molla Abdurrahmân-ı Câmî, Timurlular döneminde yaşamış, ancak en görkemli devrini Sultan Hüseyin-i Baykara himayesinde yaşamıştır. “Üstâd-ı Câm” sanıyla bilinen Câmî, kaleme aldığı eserleri ve dile getirdiği düşünceleriyle sadece İran'da değil bütün İslam âleminde tesir oluşturmuş bir kişidir. Molla Abdurrahmân-ı Câmî ile Alî Şîr Nevâyî'nin Osmanlı şiirine tesiri, Anadolu merkezli Türk edebiyatının oluşum devrine rastlamaktadır. Bundan dolayı, gerek kültürel ilişkiler gerekse şiirin tekâmül çizgisi açısından Molla Câmî ve Alî Şîr Nevâyî Osmanlı edebiyatında önemli izler bırakmıştır. Muhsin Macit, “ Molla Câmî'nin Osmanlı Edebiyatına Tesiri” adlı makalesinde, Molla Câmî, Alî Şîr Nevâyî ve Süheylî gibi şairlerin Herât'ta oluşturdukları edebî muhitte İstanbul'da Fâtih Sultan Mehmed'in gayretiyle oluşturulan yeni bir kültürel ve

³²⁴ ÖNAL, a.g.ylt., s. 35.

³²⁵ Çetindağ, Ali Şîr Nevâyî'nin Osmanlı Şiirine Etkileri, s. 229.

³²⁶ ÖNAL, a.g.ylt., s. 36.

edebi hareketlilik arasındaki etkileşime, Osmanlı şairleri ve tezkirecileri tarafından da dikkat çekildiğini ifade etmiştir.³²⁷

Herât'ın edebi muhitinde yetişen şairlerin İstanbul'da Osmanlı şairleri tarafından da tanındığına dair bilgiler çeşitli kaynaklarda mevcuttur. Molla Câmî'nin Türk dünyası ile olan ilişkisi de bu minvalde bazı kaynaklarda yer almaktadır. Molla Câmî'nin öteden beri Anadolu ile var olan ilişkilerinin yanında, Nakşibendîlik tarikatının Anadolu'da yayılmasını sağlayan Şeyh Abdullah-ı İlâhî'nin, Molla Câmî ile yakından görüştüğü ve onun mistik görüş ve tecrübelerini Osmanlı şairlerine aktardığı bilinmektedir. Alî Şîr Nevâyî ile aynı muhiti paylaşan Molla Câmî, başta Lâmi'î Çelebi olmak üzere birçok Osmanlı şairi üzerinde önemli etkide bulunmuştur.³²⁸ Osmanlı edebiyatında Lâmi'î Çelebi'nin çeşitli vesilelerle Molla Câmî'ye benzetildiği görülmektedir. Tezcan'ın değerlendirmesine göre, *Latîfî Tezkiresi*'nde eserlerinin çokluğu, diğer tezkirelerde ise Molla Câmî'den çok sayıda eser çevirdiği için Câmî'ye benzetilmiştir. Tezcan bunun dışında Lâmi'î Çelebi'nin Molla Câmî'yi kendisine model olarak aldığı da kaydetmektedir.³²⁹ Ayrıca Günay Kut Alpay da "Lâmi'î Çelebi and His Works" adlı çalışmasında, Lâmi'î Çelebi'nin Nakşibendî tarikatına katılmasında Molla Câmî ve Alî Şîr Nevâyî'nin etkisi olduğunu ve Lâmi'î'nin tarikatın bütün kurallarını hem hayatına tatbik ettiği hem de eserlerine yansıttığı belirtmiştir.³³⁰

Bilindiği gibi Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde en ihtişamlı devrini yaşayan Herât, dönemin önemli bir kültür merkeziydi. Bu dönem Herât'ında teşekkül eden edebî ve kültürel muhit, başta Fâtih Sultan Mehmed olmak üzere Osmanlı sultanların dikkatini çekmiştir. İstanbul, Fâtih Sultan Mehmed'in gayretiyle bir dünya kültür merkezi olma noktasında önemli aşamalar kat etmiştir. Bu noktada birçok dönemin önde gelen alim, şair ve sanatkârı İstanbul'a gelmeye başlamıştır. İstanbul'a gelmesi istenen ve bizzat sultan tarafından davet edilen kişilerden biri de Molla Câmî idi. Tabîbî, *Târîh-i Herât der-Asr-ı Tîmûriyân* adlı kitabında, Sultan II. Bâyezîd'in Molla Câmî'ye yılda iki bin flori ve değerli hediyeler gönderildiği, İstanbul'a gelmesi için davet edildiği, bu hususun bazı tezkirelerde kayıtlı

³²⁷ Macit, a.g.m., s. 520.

³²⁸ Macit, a.g.m., s. 520.

³²⁹ Tezcan Nuran, 'Câmî-i Rûm Olarak Lâmi'î Çelebi', TUBA /JTS/II, 2009, s.172.

³³⁰ Günay Kut Alpay, 'Lâmi'î Çelebi and His Works', Journal of Near Eastern Studies, c. 35, sy. 2 (1976), s. 73.

olduğu ifade edilmektedir. Sultan II. Bâyezîd, büyük bir şair olarak Molla Câmi'ye değer verdiği gibi ona çeşitli dinî ve tasavvufî konular hakkında görüşlerini de sormaktaydı.³³¹

Herât'ta başta sultan olmak üzere diğer devlet erkânı ve ileri gelen kişilerin desteğiyle oluşan bu edebî muhit, Osmanlı şairlerinin Horasan'a gitmelerine sebep olmuştur. Bazen de o muhitten Anadolu'ya gelen şairler görülmektedir. Bu dönemin şairlerinden Behiştî ve Bursalı Kandî Herât'ı ziyaret etmiştir. Basîrî ise, Molla Abdurrahmân-ı Câmi ve Alî Şîr Nevâyî'nin şiirlerini Anadolu'ya getirmiştir. Böylece, XVI. yüzyılda kaleme alınan tezkirelerde, yazarlar ilk önce "mukaddime"leri ve tezkirelerinin tertip özelliğinde Molla Abdurrahmân-ı Câmi'nin *Baharîstân*'ından etkilenmişlerdir. Ayrıca bu tezkirelerde yer alan bazı şair biyografilerinde hem Molla Câmi hem de Alî Şîr Nevâyî'den bahsetmişlerdir.³³² Âşık Çelebi tezkiresinde, Herât mektebinden etkilenen Osmanlı şairlerinin sayısının az olmadığı ifade edilmektedir. Bu şairlerden biri Molla Abdurrahmân-ı Câmi'nin ders arkadaşı Melîhî'dir. Ayrıca Câmi mahlasıyla şiirler söyleyen altı Osmanlı şairi görülmektedir.³³³

Molla Câmi'nin eserlerine Türk yazar ve şairler tarafından çeşitli nazire, haşiye ve şerhler de yazılmıştır. Bilindiği üzere Molla Câmi, hamse ve divan sahibi bir şair olarak Fars kültür ve edebiyatının çeşitli konularına dair biyografî ve teori alanında da eserler kaleme almıştır. Kaleme aldığı bu eserlerle, İslam medeniyeti dairesinde eser veren diğer milletler arasında dailgi görmüştür. Molla Abdurrahmân-ı Câmi'nin Türk edebiyatındaki tesir ve değeri, özellikle Türkistân'da Alî Şîr Nevâyî ve Anadolu'da Lâmi'î Çelebi'nin onun eserlerini Türkçeye çevirmesiyle artmıştır. O, Nevâyî için bir dosttan ziyade bir rol model olmuştur. Âşık Çelebi'nin tezkiresinde yer alan ifadelerle göre, Lâmi'î Çelebi'ye hem onun eserlerini Türkçeye tercüme etmesi hem de sahip olduğu ilim, irfan ve erdem yönüyle "Câmi-i Rûm" demişlerdir. Ayrıca buna benzer cümlelerle diğer tezkirelerde de karşılaşmak mümkündür. Çünkü Lâmi'î Çelebi hemen hemen Molla Câmi'nin bütün eserlerini Türkçeye çevirmiştir. Lâmi'î Çelebi, Câmi'nin *Salamân u Absâl* ve *Hired-nâme-i İskenderî* mesnevilerini Türkçeye çevirmiştir. *Tuhfetü'l-ahrâr*'a iki şerh yazmıştır. Diğer şerhler Prizrenli Şem'î ve Bursalı Rahmî'ye aittir. Molla Câmi'nin *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevisine Hamdullah Hamdî, Kâmî ve Gubarî nazire yazmışlardır.³³⁴

³³¹ Tabibî, a.g.e., s. 68; Macit, a.g.m, s. 520-521.

³³² Macit, a.g.m., s. 521.

³³³ Macit, a.g.m, s. 521-522.

³³⁴ Macit, a.g.m., ss. 523-524.

Daha sonraki yüzyıllarda da Osmanlı şairleri, Molla Câmî'nin eserleri ve mesnevilerine çeşitli şerh, haşiye ve nazireler yazmışlardır. Molla Abdurrahmân-ı Câmî, Nakşebendî tarikatının önde gelen şahsiyetlerden biri olduğu için onun *Nefehâtü'l-üns* adlı eserinde velilerin biyografî ve hayat hikâyeleri ele alınmıştır. Bu eser, Nevâyî tarafından Çağatay Türkçesine çevrilmiş ve Türk velilerinin menkabevî hayat hikâyeleri de eklenmiştir. Bu eser, ayrıca Lâmi'î Çelebi tarafından Osmanlı Türkçesine de çevrilmiş ve uzun yıllar Türkler arasında okunmuştur. Molla Câmî'nin etki uyandıran diğer bir eseri ise *Bahâristân*'dır. Bu eser için de Türkçe çeşitli haşiye ve şerhler düzenlenmiş, Türkçeye çevirileri yapılmıştır. Ayrıca daha önce de zikrettiğimiz gibi biyografik eserlerde Molla Câmî'nin eserlerinin etkili olduğu müşahede edilmektedir.³³⁵

Çetindağ'a göre, XVI. yüzyıl Anadolu kaynaklarının üzerinde durdukları ve dikkat çektikleri konulardan birisi de *muammâcılık*tır. XII. yüzyılda ortaya çıkan muammâların en güzel örnekleri, XV. yüzyılda Herât'ta verilmiştir. Sanat, edebiyat ve şiirde olduğu gibi muammâda da Herât ekolü, Şerefeddîn Alî-i Yezdî, Molla Câmî, Alî Şîr Nevâyî ve Hüseyin-i Muammâyî gibi büyük ustaları yetiştirmiş, bunlar da hem muammânın teorisi hakkında söylenmesi gereken her şeyi söylemişler hem de en güzel örneklerini vermişlerdir.³³⁶ Molla Câmî'nin muamma hakkında yazmış olduğu risaleler, Osmanlı şairleri tarafından şerh edilmiştir. Nitekim Gelibolulu Sürûrî ve Merzifonlu Eşref, Sehî Bey'in ifadelerine göre Sultan Hüseyin-i Baykara ve Molla Câmî'nin muammalarına şerh yazmışlardır.³³⁷

Molla Câmî'nin *Hâdis-i Erba'in*'i, Alî Şîr Nevâyî başta olmak üzere Fuzûlî, Rıhletî, Nâbî, ve Münîf gibi şairler tarafından tercüme edilmiştir. Mehdî, Muhyiddîn Çelebî ve Süleymân Nahîfî gibi bazı şairler de Câmî'nin şiirlerine çeşitli nazireler yazmıştır. Câmî'nin *Fevâ'idü'z-ziyâ'iyye* adlı Arapça gramer kitabına yazılan şerh, Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ve asırlarca Osmanlı medreselerinde öğrencilere ders kitabı okutulmuştur. Camî ile meşhur olan bu esere, Osmanlı şairleri tarafından Türkçe haşiye ve şerhler yazılmıştır.³³⁸

Sonuç olarak Osmanlı şairleri, Molla Abdurrahmân-ı Câmî'nin eserlerini okuyup onun düşünce ve eserlerinden oldukça etkilenmişlerdir. Gerek divanlarda ve gerekse tezkirelerde Câmî'nin ismi, Alî Şîr Nevâyî ile beraber zikredilmiş ve üstad bir şair olarak kabul edilmiştir.

³³⁵ Macit, a.g.m., s. 525.

³³⁶ Ahmet Kartal ve Yusuf Çetindağ, "Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, Ali Şîr Nevâyî maddesi".

³³⁷ Macit, a.g.m., s.526.

³³⁸ Macit, a.g.m., ss. 525-527.

Böylece, XVI. yüzyıl Osmanlı şairlerinden Muhîfî, Bursalı Rahmî, Yetîmî, Hayâlî Bey gibi şairler, kendilerini Osmanlı edebiyatının Câmî'si ve ya ikinci Câmî olarak görmüş ve övünmüşlerdir. Molla Abdurrahmân-ı Câmî, klasik edebiyatımızda derin iz bıraktığı gibi halk şiirinde de önemli bir yere sahip olmuştur.³³⁹ Daha önce de zikrettiğimiz gibi Câmî'nin Osmanlı şairleri tarafından tanınması ve sevilmesi konusunda etkili olan hususlardan birisi de onun Nakşebendî tarikatına bağlı olmasıydı. Bundan dolayı o, şiirlerindeki işlenen konu ve yer alan düşüncenin yanında mistik yönüyle de değerlendirilmiştir.

4.3. Sultan Hüseyin-i Baykara'nın Anadolu Üzerine Etkisi

Herât, bilindiği gibi XV. yüz yılda Timurlu devletinin önemli kültür ve sanat merkeziydi. Ayrıca, Herât, Türkistân ile Anadolu'nun karşılıklı etkileşimini sağlayan önemli konuma sahipti. Herât'ta, kültürel faaliyetlerin oluşumunda, Türk diliyle çeşitli eserlerin verilmesinde önemli katkısı olan, âlim, şair ve sanatkârları himaye edip onları destekleyen, mesaisinin önemli bir bölümünü kültürel faaliyetlere ayıran Timurlu devletinin son şair padişahı olan Sultan Hüseyin-i Baykara'nın ayrı bir yeri vardır. Bizzat kendisi de bir divan oluşturacak kadar Türkçe şiir söylemiştir. Yukarıda dikkat çektiğimiz gibi âlim, şair ve sanatkârların en büyük hamisiydi. Onun himaye ve teşvikiyle yüzlerce âlim, şair ve sanatkâr Herât'a gelmiş ve Türk-İslam medeniyetine yapmış olduğu çalışmalarla hizmet etmişlerdir. Özellikle Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Herât, altın çağını yaşamış ve Şarkın en önemli ve gözde mekânı olmuştur. Şüphesiz bu altın devrin tohumları, Şâhruh Mîrzâ devrinden ekilmeye başlanmış ve Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde Fars edebiyatının en önde gelen şahsiyetlerinden Molla Abdurrahmân-ı Câmî, Türk edebiyatının en önemli simalarından Alî Şîr Nevâyî, maharet sahibi nakkaş üstadı Bihzâd ve önemli hattatlardan Mîr Meşhedî gibi önde gelen sanatkârların bir araya gelmesiyle meyvelerini vermiştir.³⁴⁰

Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde, yukarıda zikrettiğimiz gibi özellikle tezkire yazıcılığı, hamse oluşturma ve nazire yazma geleneği, Anadolu sahasında önemli bir etki oluşturmuştur. Ayrıca, Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde tezhip, minyatür ve ciltleme sanatı da ilerleme göstermiş ve bu dönemde Herât'ın tezhip okulu hüviyet itibariyle zirveye ulaşmıştır. Herât'ta tezhip sanatının altın devrini oluşturan sanatkârlar daha sonra hem Safevîler hem de Osmanlılarda tezhip sanatının gelişmesinde önemli rol oynamışlardır. Sultan

³³⁹ Macit, a.g.m., s. 527.

³⁴⁰ Çetindağ, 'Herat Mektebi', a.g.m., ss. 109-110.

Hüseyin-i Baykara'nın himaye ve desteğiyle Mîr Alî Şîr Nevâyî, Molla Câmî, Gulâm Şâdî ve daha birçok sanatkârın çalışmaları sonucunda Herât'ta bir musiki okulu da doğmuştur.³⁴¹

Sultan Hüseyin-i Baykara, genel olarak öğleden sonra devlet işlerinden feragat edip kültürel faaliyetlerle ilgilenirdi. Bu minvalde dönemin önde gelen âlim, şair, sanatkâr ve zanaat sahiplerinin katılımıyla çeşitli meclisler kurardı. Bir yönüyle ilim diğer yönüyle de eğlence meclisleri olarak dikkat çeken bu meclisler, "Hüseyin-i Baykara divanı" veya "Hüseyin-i Baykara meclisi" diye anılmıştır. Hatta bu meclislerin şöhreti Türk dünyasında şöhret bulmuş ve bu tip meclislerin müşebbehün bihi olmuştur.³⁴²

Baykara meclisleri, daha ziyade ihtiva ettiği sazlı sözlü söyleyiş ve eğlenceleriyle Osmanlı edebiyatında meşhur olmuştur. Özellikle Lale devri şairleri, oluşturmuş oldukları kendi meclislerini ona benzetmeyi âdet edinmişlerdir. Baykara meclisleri, hassaten Nevâyî ile Herât okulunun usta sanatkârlarının katılımıyla oluşmaktaydı. İran edebiyatının büyük mistik şairi Molla Abdurrahmân-ı Câmî, tarihçilerden Hâlifî, Hilalî, Mîrhând ve Hândmîr, nakkaş Bihzâd, yazar Hüseyin Vaiz, tezkireci Devletşah, hattat Sultan Alî-i Meşhedî bu meclislere katılanlardandır. Baykara meclisinin şöhreti Türkistân sınırını aşarak Osmanlı topraklarına kadar yayılmış ve edebî metinlerde sık sık "Baykara meclisleri" diye anılmıştır.³⁴³

Ahmet Kartal, "Lâlezâr" adlı kitabında; "Baykara Meclisleri" olarak genel kabul gören edebiyat ve kültür meclislerinin öneminin çok büyük olduğunu ifade etmiştir. Bu meclislerde; genellikle "şiiir", "muamma", "lügaz", "tarih düşürme", "nazire", "inşa/ mektup", "musikî", "minyatür" ile "çeşitli dinî ve ilmî mevzular"ın sohbet ve tartışma konusu olduğu müşahede edilmektedir. Ayrıca bu meclislerde herkes kendi hünerini göstermekte, şakalaşmalar olmakta, satranç ve çeşitli eğlence oyunları oynanmakta, güreş tutulmakta, şiiirler okunmakta, şarkılar söylenmekte, Firdevsî'nin *Şeh-nâme*'si ile Hâfız-ı Şîrâzî ve Abdurrahmân-ı Câmî'nin *Dîvân*'ı okunmakta, çeşitli dinî konular üzerine tartışmalar yapılmakta, yorumlanması istenen ayetlerin tefsiri yapılmakta, çeşitli içecek, tatlı ve yemeklerin sunulduğu ziyafetler verilmekteydi. Aynı eserde bu meclislerin oluşturması hakkında bilgi aktaran en önemli eserlerden biri Zeynuddîn Mahmûd-ı Vâsıfî'nin *Bedâyi'ü'lvekâyi'* isimli kitabıdır.³⁴⁴

³⁴¹ Algar, a.g.m., ss. 530-532.

³⁴² Algar, a.g.m., s. 530.

³⁴³ Fikret Turan, "Doğu Türk Yazı Dili Edebî Çevresi: "Harezmi-Kıpçak, Mısır-Suriye ve Çağatay Sahası", Türk Edebiyatı Tarihi, Haz. Halman ve diğer, c.I (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), ss. 681-696.

³⁴⁴ KARTAL Ahmet, *Lâlezâr* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2017).

Sonuç olarak Sultan Hüseyin-i Baykara, adil ve sanat-perver bir padişah olarak Timurlu hanedanın ismini kültür, sanat ve edebiyat alanında altın yazı ile tarihe yazdırmıştır. Yaptığı ve desteklediği kültürel çalışmalar ve verdiği teşviklerle Herât'ı Türkistân'ın en önde gelen sanat merkezine dönüştürmüş, tıpkı bir güneş gibi Asya'nın her köşesine ilim ve irfan ışığının yayılmasına sebep olmuştur. Nevâyî, Molla Abdurrahmân-ı Câmî, nakkaş Bihzâd gibi diğer önde gelen tarihçi, hattat, musiki-şinas, tezhip sanatçıları dünya milletlerine takdim etmiştir. Osmanlı şair ve yazarları daha önce de zikrettiğimiz gibi kendi divan ve tezkirelerinde Sultan Hüseyin-i Baykara'nın sarayında olmayı arzu etmişlerdir. Onun yapmış olduğu bu hizmetler neticesinde Herât, önemli bir kültür merkezi haline gelmiştir.

SONUÇ

Geçmişçi çok eskilere dayanan Herât, özellikle XV. asırda kültür ve edebiyat alanında önemli bir yere ve konuma sahip olmuştur. Herât, stratejik bir konuma sahip olduğundan dolayı Hindistan, Çin, Türkistan ve Mâverâünnehir gibi bölgeler arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Farklı uygarlıklara beşik olan şehir, bazı kaynaklara göre Büyük İskender tarafından kurulmuştur. *Avesta*'da adı "Herî, Heraiva" şeklinde geçmektedir. Bugün Afganistan'ın kuzeybatısında yer alan Herât, farklı dönemlerde farklı uygarlıkların hâkimiyetine girmiştir. Özellikle sınır bölgesinde yer almasından dolayı çeşitli istilalara maruz kalmıştır. Nitekim Akhun-Sâsânî, Göktürk-Akhun, Göktürk-Sâsânî, Selçuklu-Gur, Gur-Hârezmşâh, Hârezmşâh-Moğol, Kert-Timur, Timur- Akkoyunlu-Karakoyunlu-Şeybanî, Şeybânî-Sâfevî mücadelelerinin önemli kısmı hep bu bölgede olmuştur.

Herât, farklı medeniyetlere ev sahipliği yaptığı için ilim, kültür ve sanat alanlarında gelişme olmuştur. Bu gelişmelerin en parlak devri ise hiç şüphesiz Timurlular döneminde kendisini göstermektedir. Nitekim XV. asırda tam anlamıyla bir ilim ve kültür merkezi olma hüviyetini kazanmıştır. Herât, Timurlular döneminde Semerkand'dan sonra ikinci önemli merkez olarak ulema, şuara ve sanatkârların teveccüh gösterdiği bir mekân olmuştur. Bu süreç, Timur'un gerçekleştirdiği fetihler sırasında ganimet olarak sanatçı ve âlimlere önem vermesi, fethettiği yörelerin önemli âlim ve sanatkârlarını Semerkand'a getirmesiyle başlamıştır. Ancak Herât, Şâhruh Mîrzâ zamanında önemli bir merkez olarak kendisini göstermeye başlamış ve burada yapılan ilmî, edebî ve kültürel çalışmalarla Asya'nın önemli kültür merkezi haline dönüşmüştür. Şâhruh Mîrzâ ve hatunu olan Gevherşâd'ın kültürel ve mimari çalışmaları, Timurlu hanedanı tarafından Herât'ta yapılmıştır. Bu çalışmalar, değeri ölçülemeyecek bir hizmet olarak değerlendirilmiştir. Timurlular döneminde Türk-İslam medeniyetine hizmet eden en önemli isimler olarak Şâhruh Mîrzâ'nın oğullarından Uluğ Beg Semerkand'da ve Şehzâde Baysungur Herât'ta kendisini göstermektedir. Nitekim bu şehzadeler açmış oldukları medreselerle bütün Asya'da âlim ve sanatkârlara ev sahipliği yapmışlardır. Bu şehzadeler, sadece âlim, şair ve sanatkârları himaye etmekle kalmamış, bizzat kendileri de ilim ve sanatla iştigal etmişlerdir.

Timurlu şehzadelerin ilim ve sanata verdikleri destek Şâhruh Mîrzâ ile Herât'ta başlamış ve Mîrzâ Ebû Sa'id ile gelişmiştir. Fakat bu gelişmelerin en zirve ve ronesans devri Sultan Hüseyin-i Baykara döneminde gerçekleştirilmiştir. Sultan Hüseyin-i Baykara'nın sarayı âlim ve sanatkârların güvencesiydi. Hatta onun sarayında görev alan erkan-ı devletin ekseriyeti, sanatkâr ve alim kişilerdi. Timurlu saraylarında, âlim ve sanatkârlara saygı gösterilmiş, onlar

himaye edilip desteklenmiştir. Hatta çeşitli şekillerde ödüllendirilmişlerdir. Sultan Hüseyin-i Baykara devrinin, özellikle kültürel faaliyetlerde zirveye ulaşmasında sultanın veziri olan Alî Şîr Nevâyî, Sufî hocası Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve yakın dostu olan minyatür ustası Kemâleddîn-i Bihzâd'ın payı büyüktür. Farklı yörelerden Herât'a gelen âlim ve sanatkârlar, yaptıkları çalışmalarla Timurlu dönemini Türk-İslam medeniyetinin en parlak dönemi hâline getirmişlerdir. Herât'ta oluşturulan ve "Herât ekolü" olarak isimlendirilen mektebin Osmanlı topraklarında etkilerine de rastlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Habibî Abdulhay, *Honar-ı Ahdı Timuriyan* (Tahran: Bunyad-ı Farhang, 1355)
- Levend Ağâh Sırrı, *Alî Şîr Nevâyî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, ed. 4 (Ankara: TDK yay, 1965)
- Kartal Ahmet ve Yusuf Çetindağ, 'Alî Şîr Nevâyî', *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2021
- Aka, İsmail, *Timurlular Devleti ve Tarihi* (Ankara: Berikan Y, 2010)
- , *Timurlular Orta Asya'nın Parlak Devri*, ed. Mustafa Alican (İstanbul: Kronik, 2019)
- Aksoycuk, Neslihan, 'Sosyal Bilimler', *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.10, sy.2 (2019), ss. 5–13
- Algar, Hamid, 'Hüseyn-i Baykara', *DIA*, XVIII, 1998, ss. 530–32
- Alpay, Günay Kut, 'Lâmiî Chelebi and His Works', *Journal of Near Eastern Studies*, 35.2 (1976)
- Âryan, Kamer, *Kemaleddin Bihzâd* (Tahran, 1348)
- Babür, Zahirreddin, *Baburnaâme 'Babür'ün Hâtıraları*, Çev. R. R. Arat, c. II (İstanbul: MEB yay, 1970)
- Bâharzî, Kemaleddin, *Makâmât-ı Câmî*, Haz. V. Başçı (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2016)
- Beksaç, Engin, 'Timurlular Önemli Sanat Faaliyetleri', *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), ss. 180–83 <https://islamansiklopedisi.org.tr/timurlular#2-timurlu-sanati>.
- Bosworth, Clifford E., 'Early Sources for the History of the First Four Ghaznavid Sultans (977-1041)', *Islamic Quarterly*, c.7, sy.1, (1963), ss. 44–46
- , 'The Early Islamic History Of Ghūr', *Central Asiatic Journal*, 6.2 (1961), ss. 116–33
- Britannica, 'Herât', *Britannica* (The Editors of Encyclopaedia, 2015), ss. 3–5 <https://www.britannica.com/place/Herat-Afghanistan>.
- Bulut, Serdar, 'Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Alî Şîr Nevâyî'nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri Ve Türk Dili'ne Katkıları', *Asya Studies-Academic Social Studies*, 2017, ss. 23–41
- Çağman-ZerenTanmdı, Filiz, *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri* (İstanbul: Ali Rıza Baskan Güzel Sanatlar Matbaası A.Ş., 1979)
- Çağman, Filiz, 'Kemaleddîn Bihzâd', *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1992), ss. 147–49 <https://islamansiklopedisi.org.tr/bihzad>.
- ÇETİN, Osman, 'Horasan', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1998), ss. 234–41 <https://islamansiklopedisi.org.tr/horasan>.

- Çetindağ, Yusuf, *Ali Şîr Nevai: Hayatı Sanatı Eserleri* (İstanbul: Fatih İstanbul yay, 2014)
- , *Ali Şîr Nevâyî'nin Osmanlı Şiirine Etkileri* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2006)
- Ebrû, Hâfız, *Coğrafyâ-Yı Hâfız-ı Ebrû Kısmet-i Rub 'ı Horâsân Herât*, c. I (Tahran: Herevî, Gulâm Rızâ Mâyil-i, 1984)
- , *Zobdat Al-Tawârih*, ed. Sayyed Kamâl Hâjj Sayyed-jawâdi, c. I (Tahran, 2001)
- El-Herevî, Seyf ibn Ya'kûb, *Tarihnâme-Yi Herât*, Gulam Riza (Tahran: İnteşarat-ı Esatîr, 1383)
- , *Târîhnâme-Yi Herât* (Tahran: İnteşarat-ı Esatir, 1944)
- Encyclopedia, Iranica, 'Herât History, Medieval Period III.', *Iranica*, c. XII (2003), ss. 206–11
- FARMANİ, Naqibullah, 'İslâm Medeniyetinde Herât', *Yüksek Lisans Tez* (Bursa Uluğ Üniversitesi, 2019)
- Gelibolulu, Mustafa Ali, *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-ı Hünerveran)*, Haz. Cunbur, Müjgan (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982)
- Hândmîr, *Habîbü's-Siyer*, ed. 3 (Tahran, 1333)
- , *Habîbü's-Siyer*, III (Tahran: Celâleddîn-i Hümâyîn, 1333)
- Tören Hatice, *Alî Şîr Nevâyî-Sedd-i İskenderî* (Ankara: TDK yay, 2001)
- Hikmet, Ali Asğır, *Nuruddin Abdurrahman Câmî* (Tahran: Mutezemin Tahkikat der Tarih Asar-ı Manzum ve Mensur Ahir-i Su'ara, 1320)
- İnalçık, Halil, 'Klasik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musahib Şairler, Türk Edebiyatı Tarihi 1.', 2006, ss. 221–82
- İranica, Encyclopaedia, 'HERÂT i. GEOGRAPHY', *Artical*, c. XII (2003), ss. 203–5
<https://www.iranicaonline.org/articles/Herât-i>.
- , 'Herât Pre-Islamic Period', *Artical*, 2003, ss. 205–6
<https://www.iranicaonline.org/articles/Herât-ii>.
- İsfezârî, Muîni'd-dîn Muhammed Zemçî, *Revzetü'l-Cennât Fi Evsâf-i Medîne-i Herât.*, ed. Sayid Muhammad Kazim İmam, c. I, (Tahran: İnteşarat-ı Danişgâh-ı Tahran, 1338)
- , *Revzetü'l-Cennât Fi Evsâf-i Medîney-i Herât*, ed. by Seyid Muhammad Kazim İmam, c. II, (Tahran: İnteşarât-i Dânişgâh-i Tahran, 1339)
- KARTAL, Ahmet, 'Alî Şîr Nevâyî'nin Farsça Şiirleri', s. 26 (2003), ss. 147–80
- Önal, Kaya, 'Ali Şîr Nevâyî'nin Divanları', *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 4, sy.1 (2007), ss. 46–56

- Kışlalı, Ahmet Taner, *Siyaset Bilimi* (İstanbul: Kırmızı Kedi Y, 2018)
- Köprülü, Mehmet Fuat, ‘Alî Şîr Nevâyî Te’sirleri’, in *Türk Dili ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar* (İstanbul, 1934), ss. 264-65–66
- , ‘Çağatay Edebiyatı’, *IA*, c. III (Ankara: MEB yay, 1945), ss. 270–323
- , ‘Çağatay Edebiyatı’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945), ss. 270–323
- Kurnaz, Cemal, ‘Osmanlı Şairlerinin Nevâyî Referansı’, *Türk Dili ve Edebiyat Dergisi* (Ankara, 2003), ss. 509–13
- Kut, Günay, ‘Ali Şîr Nevâyî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1989), pp. 449–53 <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai>.
- LENTZ, THOMAS W., and LOWRY, GLENN D., *Timur and the Princely Vision : Persian Art and Culture in the Fifteenth Century* (Washington: Smithsonian Institution Press, 1989)
- Levend, Ağâh Sırrı, *Ali Şîr Nevâî-Divanlar İle Hamse Dışındaki Eserler*, c. IV (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968)
- , *Alî Şîr Nevâyî: Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, ed. 4 (Ankara: TDK yay, 1965)
- Litvinsky, A. H. Dani and B. A., ‘The Kushano-Sasanian Kingdom’, in *In History of Civilizations of Central Asia III* (Paris: The cross-roads of civilizations, 1996), ss. 103–18
- Macit Muhsin, ‘Molla Câmî’nin Osmanlı Edebiyatına Tasiri I’, *Erdem*, c. 7, sy. 20, (1991), ss. 519–28
- Âli Mustafa, *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakib-i Hunervarân)*, ed. M. Curbur (Ankara, 1982)
- İsen Mustafa, *Şair Tezkireleri* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2011)
- Nür-al-Dîn Moḥammad Jahāngīr, *Tūzok-e Jahāngīrī*, çev. Can L (london, 1826)
- Ökten, Ertuğrul İ., ‘His Biography and Intellectual Influence in Herât’, PHD Theses, (The University Of Chicago, 2007)
- Akün Ömer Faruk, *Divan Edebiyatı, İslam/İslam Araştırmalar Merkezi* (İstanbul: İslâm Araştırmaları Merkezi, 2013)
- Okumuş Ömer, ‘Abdurrahman Câmî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), ss. 94–99
- , ‘Molla Abdurrahman Câmî’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, VII (1993), ss. 94–99
- Önal, Pinar Çelik, ‘Ali Şîr Nevâyî’nin Osmanlı Edebiyatı Üzerine Etkisi Ve Bu Etkiye Bir Örnek Olarak Ferhâd U Şîrîn Mesnevîsi’, *Construction and Building Materials*, c.4, sy.1 (2015), ss. 1–8

ORUÇ, Cihan, ‘Hüseyin Baykara ve Zamanı (Yüksek Lisans Tezi)’ (Dumlupınar Üniversitesi, 2013)

Qāzī Aḥmad Qami, *Golestān-e Honar*.

Recepova, Arazgöl, ‘Sultan Hüseyin-i Baykara Dönemi Kültür Tarihi ve Onu Yüceltenler : Molla Cami İle Ali Şir Nevaî’, c. 4, sy. 2 (2019), ss. 210–21

Sertkaya, Osman Fikri, ‘Osmanlı Şairlerinde Alî Şîr Nevâyî Tarzı ve Nevâyî’ye Anadolu’da Yazılan Nazireler’, in *Ali Şir Nevâyî’nin 560. Doğum ve 500. Ölüm Yıl Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri* (Ankara: TDK yay, 2004), ss. 120–40

———, ‘Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri’, *Edebiyat Fakültesi Matbaası* (İstanbul, 1970), ss. 3–4

Sevim, Ali, ‘Dandanakan Savaşı’, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), ss. 456–57

SIDDIQUI, İQTİDAR HUSAIN, ‘Gurlular’, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14 (1996), ss. 207–11 <https://islamansiklopedisi.org.tr/gurlular>.

Sigrid Kleinmichel, ‘Ali Şir Nevayî ve Osmanlı Şairleri’, in *Türk Edebiyat Tarihi*, haz. Halman ve diğerleri, cilt. I (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), ss. 697–705

Dale Stephen Frederic, ‘The Legacy Of Timurids’, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 8 (1998), ss. 43–58 <https://doi.org/10.2307/25183465>.

Tabibi, Abdülhakim, *Tarih-i Muhtasari Herât* (Tahran: İnteşarat-ı Hirmand, 1368)

Tabibî, Abdülhakim, *Tarîh-i Herât Der Asr-ı Timuriyan* (Tahran: İnteşarat-ı Hirmand, 1368)

Tezcan, Nuran, ‘Câmî-i Rûm Olarak Lâmiî Çelebi’, *TUBA /JTS/II*, 2009, ss. 159–79

The Editors of Encyclopaedia, ‘Behzād’, *Britannica* (Encyclopedia Britannica, 2016) <https://www.britannica.com/biography/Behzad>.

———, ‘Jâmî’, *Britannica* (Encyclopedia Britannica, 2020) <https://www.britannica.com/biography/Jami>.

———, ‘KAMĀL-AL-DĪN BEHZĀD’, *Iranica* (The Editors of Encyclopaedia, 1986), ss. 114–16 <https://www.iranicaonline.org/articles/behzad-kamal-al-din>.

Torrens, H., “On a Cylinder and Certain Gems, Collected in the Neighborhood of Herât by Major Pottinger”, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, c. 11 (1842), ss. 316–21

Turan, Fikret, “Doğu Türk Yazı Dili Edebî Çevresi: Harezmi-Kıpçak, Mısır-Suriye ve Çağatay Sahası”, in *Türk Edebiyatı Tarihi*, haz. Halman ve diğerleri, c. I (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), ss. 681–696.

Uslu, Recep, ‘Herât’, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 1987, ss. 215–18

Usta, Aydın, ‘Sâmânîler’, *DİA*, c. 38 (2009), ss. 64–68

- Yıldırım, Talip, *Hüseyin-i Baykara Divanı: İnceleme-Metin-Dizin* (İstanbul: Hayat yay, 2010)
- Yüksel, Musa Şamil, ‘Arap Kaynaklarına Göre Timur ve Din’, *Tarih İncelemeler Dergisi*, XXIII.I (2008), ss. 239–58
- Çetindağ Yusuf, *Ali Şir Nevai* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011)
- , ‘Herât Mektebi’, *Fatih Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*, c. 22, (2002), ss. 109–32
- , ‘Two Different Nevai’s And Two Different Influences On Anatolian Literature’, *Journal of Global Social Sciences*, c. 1, (2020), ss. 97–108
- Zeynüddin Mahmûd-i Vâsîfî, *Bedây-ı Vekâ*, (nşr. A. N. Boldyrev), ed. 2, (Tahran, 1972)
- Ziai, Hossein, Muhsin Mahdi, Annemarie Schimmel, Gholam Reza A, Charles Butterworth, Touraj Daryae, and others, *Şahrestânîhâ-î Êrânşahr, Director* (California: Mazda Publisher, 2002)